
ΤΟΜΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΤΕΥΧΟΣ 7, ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1987

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ HISTORICA

Διπλό τεύχος
Ιούνιος-Δεκέμβριος 1987

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ - ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ - ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΜΕΛΙΣΣΑ» - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΑΓΙΑΣ

Λεωνίδας Φ. Καλλιβρετάκης

Τό ελληνικό βαμβάκι

*στή συγκυρία του
αμερικανικού έμφυλίου πολέμου*

Τό έλληνικό βαμβάκι

στή συγκυρία του
άμερικανικού έμφυλίου πολέμου

Ο έμφύλιος πόλεμος τής Αμερικῆς (Απρίλιος 1861 - Απρίλιος 1865) προκάλεσε τεράστια άνασάτωση στην παγκόσμια παραγωγή και διακίνηση του βαμβακιού. Η Αμερική πράγματι ήταν τότε η μεγαλύτερη βαμβακοπαραγωγός χώρα του κόσμου και ο κύριος προμηθευτής τής ευρωπαϊκής βαμβακοβιομηχανίας. Τό σύνολο του άμερικανικού βαμβακιού παραγόταν μέ τό σύστημα τής δουλείας στις άπέραντες φυτείες τών πολιτειών του Νότου. Άμεση αντίδραση του Βορρά, όταν οι πολιτείες αυτές άποσχίστηκαν, ήταν ο ναυτικός άποκλεισμός τους, πού οδήγησε στην παράλυση του έξαγωγικού έμπορίου, παρά τις έντονες προσπάθειες τών Άγγλων, πού διέθεσαν καταδρομικά για τήν παραβίαση του blocus¹. Η διακήρυξη τής άπελευθέρωσης τών σκλάβων άπό τόν Lincoln, τό 1863, προκάλεσε τή δραπέτευση μισού έκατομμυρίου μαύρων, πού έγκατέλειψαν μαζικά τις φυτείες, προσπαθώντας μέ κάθε τρόπο νά φτάσουν στό έδαφος του Βορρά². Έτσι η βαμβακο-

1. Στη διάρκεια του πολέμου, ο Νότος είχε τήν ύποστήριξη τής Άγγλίας και τής Γαλλίας, πού ήσαν οι μεγαλύτεροι πελάτες του άμερικανικού βαμβακιού και ταυτόχρονα οι σημαντικότεροι άνταγωνιστές τής βορειοαμερικανικής βιομηχανίας.

2. Είναι χαρακτηριστικό τό γεγονός ότι τό άνθρωπιστικό και φιλελεύθερο κίνημα ένάντια στην δουλεία, πού στρατολογοϋσε τους όπαδούς του σε μικροαστικά κυρίως στρώματα, σε κάποιες θρησκευτικές μειονότητες και στους κύκλους τής φιλελεύθερης διάνοησης, δέν εξέφραζε άπό τήν άρχή τή γραμμή τής πολιτικής ήγερσίας του Βορρά. Είναι βέβαιο ότι στους σκλάβους τών νοτιών πολιτειών, ο Βορράς έβλεπε μία μάζα εργατικών χεριών πού θά μπορούσε νά έξασφαλιστεί σε καλή τιμή χάριν τής βιομηχανίας, αντί νά μένει δεμένη πάνω στην γή. Είναι όμως άξιοσημείωτο ότι ο Lincoln, άναλαμβάνοντας τήν προεδρία, διακήρυξε ότι δέν είχε πρόθεση νά τίξει τό θεσμό τής δουλείας στις πολιτείες πού ήδη ύπήρχε. Ένώ ο πόλεμος είχε ξεσπάσει, άκύρωσε διαταγή στρατηγού πού καταργούσε τή δουλεία τόν τομέα τών έπιχειρήσεων του. Η έπίσημη κατάργηση δέν προκηρύχθηκε παρά τό Σεπτέμβριο του 1863. Βλ. Pierre de Lanux, *Sud*, Παρίσι 1932, σ. 51· Louis Bergeron, *Les Révolutions Européennes et le partage du monde*, Παρίσι 1972, σ. 345.

Λεωνίδας ● Καλλιβρετάκης

καλλιέργεια αποδιοργανώθηκε σε μεγάλο βαθμό. Οι καταστροφές που προκλήθηκαν από τις πολεμικές επιχειρήσεις στις νότιες πολιτείες, ιδίως την τελευταία χρονιά του πολέμου, συμπλήρωσαν αυτή την αποδιάρθρωση. Τά γεγονότα αυτά οδήγησαν σε πτώση των εξαγωγών του αμερικανικού βαμβακιού, που έφτασαν στο 1/10 των προπολεμικών³.

Η άναστάτωση αυτή είχε σοβαρές επιπτώσεις στην παγκόσμια ύφαντουργική βιομηχανία, ιδιαίτερα στην Αγγλία και τη Γαλλία. Η κρίση εκδηλώθηκε κυρίως από το 1862, όταν τα αποθέματα εξαντλήθηκαν και η έλλειψη πρώτης ύλης ανάγκαζε τα εργοστάσια το ένα μετά το άλλο να κλείνουν ή να μειώνουν δραστικά την παραγωγή τους. Στο Lancashire, που συγκέντρωνε το 70% της αγγλικής ύφαντουργίας, οι απολύσεις έφτασαν το 46% των εργαζομένων στον κλάδο⁴, ενώ οι υπόλοιποι υποαπασχολούνταν ή μειώθηκε ή άμοιβή τους κατά 10-20%. Για να κρατηθεί η λειτουργία κάποιων εργοστασίων, άρχισε να χρησιμοποιείται κακής ποιότητας βαμβάκι ανακατεμένο με άπορρίμματα από ήδη χρησιμοποιημένη πρώτη ύλη. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την κακή λειτουργία των μηχανημάτων και τη μείωση της απόδοσής τους. Οι κλωστές έσπαζαν εύκολότερα με το τράβηγμα της μπομπίνας και το στρίψιμο του νήματος και ο ρυθμός της δουλειάς μειώθηκε, με άμεσες επιπτώσεις στις άμοιβές των εργατών, ιδίως εκείνων που πληρώνονταν με το κομμάτι. Η αύξηση της ανεργίας χειροτέρεψε το κλίμα και τους όρους των εργασιακών σχέσεων, αφήνοντας τους εργάτες έκθετους σε κάθε λογής εκβιασμούς. Χιλιάδες άνεργοι ζήτησαν να μεταναστεύσουν οικογενειακά στην Αυστραλία. Απήχηση των γεγονότων αυτών βρίσκουμε σε κλασικά έργα της πολιτικής οικονομίας. Η εμπειρία της κρίσης του βαμβακιού χρησίμευσε στον Marx για να εικονογραφήσει γλαφυρότερα την επίδραση της μεταβολής των τιμών της πρώτης ύλης στο ποσοστό κέρδους⁵. Για τη Rosa Luxembourg ήταν ένα ιδανικό παράδειγμα άνατροπής του «μύθου της εθνικής οικονομίας και της οικονομικής αυτόαρκειας»⁶.

Ανάλογα συμπτώματα εκδηλώθηκαν και σε άλλες χώρες που διέθεταν ανεπτυγμένη βαμβακοβιομηχανία. Στη Γαλλία, τα 90-92% των αναγκών σε βαμβάκι καλύπτονταν το 1860-61 από την Αμερική. Η ανεβασμένη παραγωγή αυτών των χρόνων είχε επιτρέψει τη δημιουργία αποθεμάτων, ώστε η έλλειψη δέν έγινε άμεσως αισθητή. Από τις αρχές του 1862 όμως, τα συμπτώματα της κρίσης άρχισαν να

3. Βλ. L. Bergeron, *ό.π.*, σ. 345.

4. Απολύθηκαν 250.000 σε σύνολο 536.000. Βλ. Rosa Luxembourg, *Τί είναι Πολιτική Οικονομία*, μετ. Κώστα Μιλτιάδη, Αθήνα 1975, σ. 61.

5. Βλ. Karl Marx, *Τό Κεφάλαιο*, βιβλ. III, μέρος α', κεφ. 6ο, μετ. Γ. Σκουριώτη, Αθήνα 1954, σ. 137-139. Αν και η έκδοση του τρίτου βιβλίου του *Κεφαλαίου* πραγματοποιήθηκε το 1894, η πρώτη γραφή του είχε ολοκληρωθεί στα τέλη του 1865, όταν δηλαδή τα γεγονότα αυτά βρίσκονταν στην πρώτη γραμμή της επικαιρότητας: βλ. Eugénie Stépanova, *Karl Marx*, Μόσχα 1968, σ. 69.

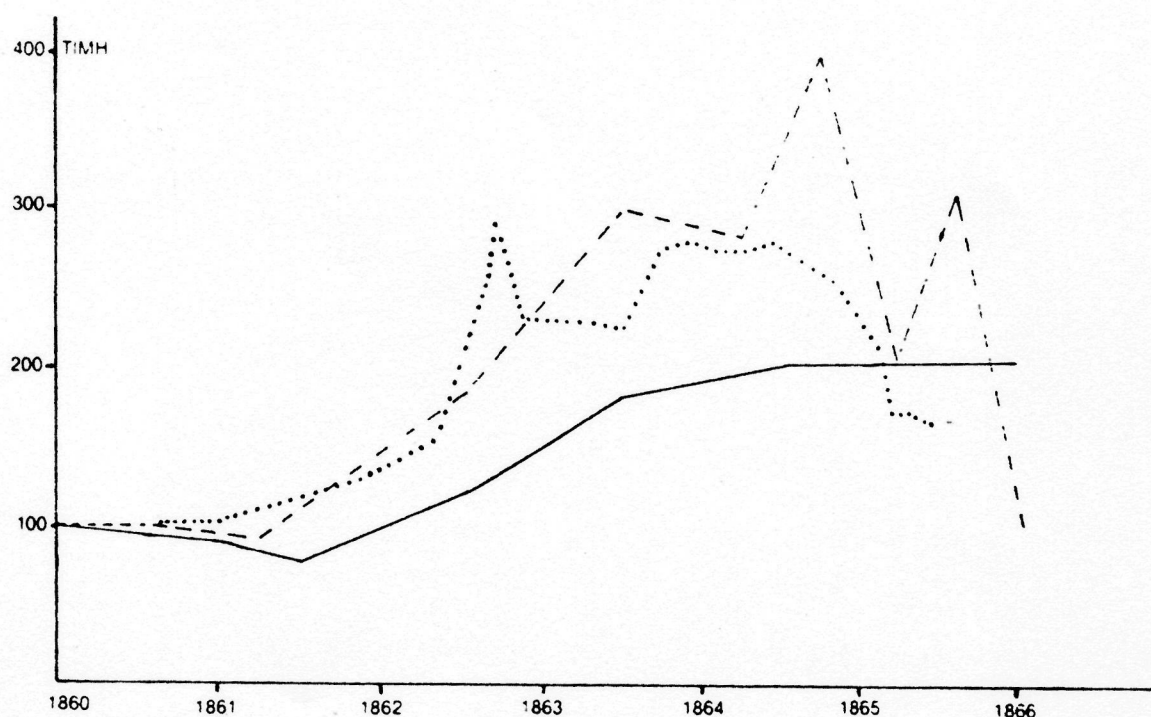
6. Βλ. R. Luxembourg, *ό.π.*, σ. 61. Πρόκειται για σειρά μαθημάτων στη σχολή του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος στο Βερολίνο, μεταξύ 1907 και 1911.

Έλληνικό βαμβάκι και αμερικανικός εμφύλιος πόλεμος

πυκνώνουν, για να αγγίξουν τον παροξυσμό στη διάρκεια του χειμώνα 1862-1863. Η άνοδος των τιμών της πρώτης ύλης και, κατά συνέπεια, των βαμβακερών υφασμάτων οδήγησε σε κρίση την αγορά, καθώς το καταναλωτικό κοινό, που κυρίως προερχόταν από τις φτωχότερες τάξεις, έπαψε να αγοράζει⁷. Η παράταση του πολέμου στην Αμερική έστρεψε τους ενδιαφερόμενους σε αναζήτηση νέων προμηθευτών. Καθώς η τιμή του βαμβακιού ανέβαινε άλματώδως στην παγκόσμια αγορά (βλ. διάγραμμα 1), αναβαθμίστηκε ο ρόλος των άλλων παραγωγών χωρών, ιδίως της Ινδίας και της Αιγύπτου.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Δείκτης μέσης τιμής βαμβακιού με βάση (100) την τιμή 1860

- Εισαγόμενο στη Γαλλία
- Εξαγόμενο από Ελλάδα
- Εξαγόμενο από Αίγυπτο

Πηγες Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίες*, ό.π., σ. 67-69· Cl. Faulen, ό.π., σ. 255-285· C.N. Livanos, ό.π., σ. 28.

7. Βλ. Cl. Faulen, *L'industrie textile au temps du Second Empire*, Παρισι 1956, σ. 255-285.

Λεωνίδας ● Καλλιβρετάκης

Ἡ Ἰνδία εἶχε ἤδη μακρά παράδοση παραγωγῆς κι ἐξαγωγῆς βαμβακιού, παράλληλα μέ ἀξιόλογη ἐξαγωγική βιοτεχνία βαμβακερῶν ὑφασμάτων. Ἡ τελευταία εἶχε ὑποστεί σημαντικά πλήγματα στή διάρκεια τῆς πρώτης τριακονταετίας τοῦ αἰώνα ἀπό τόν ἀνταγωνισμό τῆς δυτικῆς βιομηχανίας, κυρίως τῆς ἀγγλικῆς, ἡ ὁποία εἶχε ἐξάλλου τή δυνατότητα νά ἐπιβάλλει προστατευτικούς δασμούς ἀλλά καί καθαρὰ πολιτικοστρατιωτικά μέτρα πρὸς ὄφελός της. Στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 ἡ Ἐταιρεία τῶν Ἰνδιῶν, πού εἶχε συνδέσει τά συμφέροντά της μέ τήν ἰνδική παραγωγή, ἔδωσε τή θέση της στήν ἀπευθείας βρετανική διοίκηση πού ἐλεγχόταν ἀπό τό Λονδίνο. Ὁ στρατός ἀναδιοργανώθηκε, ἐνῶ τό 1854 εἰσήχθησαν ὁ ἠλεκτρικός τηλεγράφος καί οἱ σιδηρόδρομοι. Τό 1855 ὑπῆρχε ἤδη δίκτυο 200 μιλίων, τό ὁποῖο ὡς τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ἔφτανε τά 4.000 μίλια, καί ἦταν σαφῶς προσανατολισμένο στήν ικανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Οἱ Ἄγγλοι εἶχαν λοιπόν καί τή θεσμική καί τήν τεχνική ὑποδομή νά ἐπηρεάσουν τίς ἐπιλογές τῆς ἰνδικῆς οικονομίας ἀνάλογα μέ τή συγκυρία. Μέ τήν κρίση τοῦ ἀμερικανικοῦ πολέμου ὠθησαν στόν δραστικό περιορισμό ἄλλων καλλιεργειῶν, ὅπως τοῦ ρυζιοῦ, χάριν τοῦ βαμβακιού, καί ἡ Ἰνδία κατέλαβε πρὸς στιγμὴν τή θέση τῶν Η.Π.Α. ὡς πρώτης προμηθεύτριας βαμβακιού τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανίας⁸. Τό ἰνδικό βαμβάκι ἦταν χαμηλῆς ποιότητος καί δημιουργοῦσε προβλήματα στίς κλωστικές μηχανές. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι λέγεται πῶς οἱ ἐργάτες στά ἀγγλικά ἐργοστάσια τό ἀντιπαθοῦσαν σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε στήν καθημερινή τους προσευχή «παρακαλοῦσαν τό Θεό νά τοὺς ἀπαλλάξει ἀπό αὐτό»⁹.

Στήν Αἴγυπτο, οἱ πολιτικές συνθήκες ἦταν περισσότερο περίπλοκες ἀπ' ὅσο στήν Ἰνδία. Τυπικά ὑποτελής, ὑπό εἰδικούς ὄρους, στήν Ὑψηλή Πύλη, ἡ Αἴγυπτος ἦταν στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα πεδίο ἔντονων κοινωνικοπολιτικῶν διεργασιῶν, ὅπου οἱ ἀγγλογαλλικοὶ ἀνταγωνισμοὶ συναντιόνταν μ' ἓναν ἀναπτυσσόμενο ντόπιο ἐθνικισμό. Ἀπό τό 1851 οἱ Ἄγγλοι εἶχαν ἀποκτήσει τό δικαίωμα κατασκευῆ σιδηροδρομικοῦ δικτύου, ἐνῶ τό σχέδιο γιά ἓνα κανάλι στό Σουεζ συγκέντρωνε κυρίως τή γαλλική ὑποστήριξη.

Ἡ αἰγυπτιακή παραγωγή βαμβακιού ἦταν ἤδη σημαντική στή δεκαετία τοῦ 1820, κι ὡς τό 1850 εἶχε ἐξελιχθεῖ στό σπουδαιότερο ἐξαγωγίμο προϊόν. Τό μονοπωλιακό σύστημα τοῦ Μωχάμετ Ἄλη ἀντικαταστάθηκε, ἐπί τῆς ἡγεμονίας τοῦ Ἀμπάς Χιλμί (1848-1854), ἀπό τήν ἀπευθείας διαπραγμάτευση μεταξὺ ἐμπόρων καί παραγωγῶν¹⁰. Ἡ Αἴγυπτος ἦταν λοιπόν ἔτοιμη νά ἀνταποκριθεῖ στήν πρόκληση τῆς ἀμερικανικῆς κρίσης. Ἡ βαμβακοπαραγωγή πενταπλασιάστηκε μεταξὺ 1860 καί 1865, ἐνῶ ὁ χεδίβης Ἰσμαήλ προώθησε τήν κατασκευὴ ἐγγειοβελτιωτικῶν ἔργων καί τήν εἰσαγωγή μοντέρνου ἐξοπλισμοῦ. Πράκτορες εὐρωπαϊκῶν ἐμπορικῶν

8. Βλ. L. Bergeron, *ὁ.π.*, σ. 414-419· R. Luxembourg, *ὁ.π.*, σ. 62.

9. Ὄταν, μέ τό τέλος τοῦ πολέμου, ἔφτασε τό πρῶτο φορτίο ἀμερικανικοῦ βαμβακιού στό Lancashire, οἱ ἐργάτες λέγεται ὅτι τό ὑποδέχτηκαν ψάλλοντας θρησκευτικούς ὕμνους· βλ. Β. Γ. Χρησιδῆς, *Τό Βαμβάκι*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 53-54.

10. Βλ. J. C. B. Richmond, *Egypt 1798-1952*, Λονδίνο 1977, σ. 86.

Ἑλληνικό βαμβάκι καὶ ἀμερικανικός ἐμφύλιος πόλεμος

οἰκῶν καὶ ντόπιοι ἔμποροι διοχέτευαν τὸ βαμβάκι στὴν ἐξαγωγή. Σημαντικὸ μερίδιο αὐτοῦ τοῦ ἐμπορίου βρισκόταν στὰ χέρια ἐλλήνων παροίκων¹¹. Τὸ βαμβάκι ἀντιπροσώπευε τὸ 1862 τὸ 63% τοῦ συνολικοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου τῆς Αἰγύπτου, τὸ 1863 τὸ 77% καὶ τὸ 1864 τὸ 90%. Ὁ πυρετός ὁδήγησε σχεδόν στὴ μονοκαλλιέργεια, δημιουργώντας ἔλλειψη δημητριακῶν καὶ ἐπισιτιστικὸ πρόβλημα¹².

Ὁ πυρετός πού δημιούργησε ἢ κατακόρυφη αὔξηση τῆς τιμῆς τοῦ βαμβακιοῦ στὴν παγκόσμια ἀγορά ὁδήγησε στὶς λογικὲς του συνέπειες. Ἡ τιμὴ τετραπλασιάστηκε μεταξὺ 1861 καὶ 1864. Ἀνάλογα αὐξήθηκαν καὶ οἱ τιμές τῶν βαμβακερῶν ὑφασμάτων. Ἡ μάζικὴ κερδοσκοπικὴ στροφὴ στὴν ἀναπάντεχα χρυσοφόρα καλλιέργεια αὔξησε κατὰ ἑκατομμύρια στρέμματα τίς φυτεῖες βαμβακιοῦ σ' ὅλο τὸν κόσμο, μὲ ἀποτέλεσμα κάποια στιγμὴ τὴν ὑπερπαραγωγή, ἢ ὁποία τὸ 1866 ξεπέρασε δραματικὰ τὴ ζήτησι. Ἀκολούθησε φυσιολογικὰ ἢ κατάρρευση τοῦ χρηματιστηρίου τοῦ Λονδίνου τὸ Μάιο τοῦ 1866¹³. Παράλληλα, μὲ τὸ τέλος τοῦ πολέμου (Ἀπρίλιος 1865), ἐπανεμφανίζεται στὴν παγκόσμια ἀγορά τὸ ἀμερικανικὸ βαμβάκι τὸ ὁποῖο, καλύτερης ποιότητος μὲ μακρύτερη ἴνα, ξαναπαίρνει σταδιακὰ τὴν πρώτη θέσι¹⁴.

Ἡ κατάρρευση τῆς ἀγορᾶς τοῦ βαμβακιοῦ εἶχε σημαντικὲς ἐπιπτώσεις στὶς παραγωγὲς χώρες. Στὴν Ἰνδία ἡ κρίση συνέπεσε μὲ μεγάλες πλημμύρες οἱ ὁποῖες, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἤδη μειωμένη, λόγω βαμβακιοῦ, παραγωγή τροφίμων, συνετέλεσαν στὸ ξέσπασμα ἑνὸς καταστρεπτικοῦ λιμοῦ, πού ἀφάνισε περισσότερους ἀπὸ ἓνα ἑκατομμύριο ἀνθρώπους. Ὡστόσο, ἡ ἐξέλιξη τῶν γεγονότων ὁδήγησε στὴν ἀναγέννηση, μὲ ἄλλους ὄρους, τῆς ἰνδικῆς ὑφαντικῆς βιομηχανίας. Ἀργότερα, οἱ βιομήχανοι τοῦ Manchester πίεσαν τὴν ἀγγλικὴ κυβέρνησι νὰ ἐπιβάλλει φόρους καὶ δασμούς στὰ ἰνδικὰ ὑφαντά. Ὁ λόρδος Northbrook προτίμησε νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀντιβασιλεία, τὸ 1876, παρά νὰ ὑπακούσει στὶς δασμολογικὲς ἀποφάσεις τοῦ Λονδίνου, εἰκονογραφώντας χαρακτηριστικὰ τίς ἀντιθέσεις ἀνάμεσα σ' αὐτὰ πού θὰ ὀνομαστοῦν ἀγγλοἰνδικὰ συμφέροντα καὶ στὰ συμφέροντα τοῦ συσχετισμοῦ δυνάμεων πού ἐξέφραζε ἡ κοινοβουλευτικὴ κυβέρνησι τῆς Ἀγγλίας. Στὴν Αἴγυπτο ἡ οικονομικὴ κρίση σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐξάρθρωση τῶν παραδοσιακῶν καλλιεργειῶν, τὴ βαθύτερη σύνδεση μὲ τὴν παγκόσμια ἀγορά καὶ τὴν καταχρέωση, παράλληλα μὲ ἄλλους στρατηγικοὺς καὶ πολιτικοὺς παράγοντες, ἐπιτάχυναν τὴν εὐρωπαϊκὴ διείσδυση πού ὁδήγησε, μετὰ ἀπὸ ἓνα σύντομο διάστημα κοι-

11. Ἀναφέρονται οἱ φέρμες Α. Νικολόπουλου, Καβάφη, Ροδοκανάκη, Ἀδελφῶν Κασσαβέτη, Γ. Ζερβουδάκη, Θ. Ράλλη, κ.ά. Βλ. C. N. Livanos, *John Sakellaris and Egyptian Cotton*, Ἀλεξάνδρεια 1939, σ. 24-25.

12. Βλ. J. C. B. Richmond, *ὁ.π.*, σ. 85-86· C. N. Livanos, *ὁ.π.*, σ. 27-32.

13. Βλ. J. C. B. Richmond, *ὁ.π.*, σ. 86.

14. Πάντως, ἡ ἀνάκαμψη τῆς ἀμερικανικῆς βαμβακοπαραγωγῆς δέν στάθηκε ἄμεση. Χρειάστηκαν 12 χρόνια μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου γιὰ νὰ φτάσει, τὸ 1877, στὰ προπολεμικὰ ἐπίπεδα· βλ. H. B. Brown, *Cotton*, Νέα Ἰόρκη 1938, σ. 23 καὶ 559.

νου άγγλογαλλικού έλέγχου, στή βρετανική στρατιωτική κατοχή τής Αιγύπτου τό 1882¹⁵.

Η παραγωγή βαμβακιού στήν Ελλάδα ήταν άσήμαντη ώς τήν έποχή εκείνη. Οι βαμβακοφυτείες τό 1861 καταλάμβαναν 21.105 στρέμματα, μόλις 0,9% τής συνολικής έκτασης τών δημητριακών, και ήταν κυρίως έντοπισμένες στή Βοιωτία και τή Φθιώτιδα. Η παραγωγή τής ίδιας χρονιάς έφτασε τά 22.072 καντάρια, κατευθυνόμενη άποκλειστικά στήν έσωτερική αγορά. Η εξαγωγή ήταν άνύπαρκτη¹⁶.

Τό έλληνικό βαμβάκι έξυπηρετούσε λοιπόν τις άνάγκες τής τοπικής βαμβακοκλωστικής και βαμβακούφαντουργίας, δραστηριοτήτων πού έξασκούσαν μέ παραδοσιακό τρόπο κυρίως οι άγρότισσες, γιά κάλυψη ώς έπί τό πλείστον οικογενειακών άναγκών. Τό 1846 είχε επιχειρηθεϊ ή σύσταση ενός βαμβακοκλωστικού εργοστάσιου στήν Πάτρα¹⁷, μέ τήν κυβερνητική συνδρομή, χωρίς όμως νά γίνει δυνατή ή άντιμετώπιση του άνταγωνισμού τών ποιοτικά άνωτερων και φτηνών εύρωπαϊκών προϊόντων. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά τό 1855, πολλοί χωρικοί προτιμούσαν, άντί νά γνέθουν, ν' αγοράζουν έτοιμα νήματα¹⁸. Τό 1861, ένδεικτικά, ή Ελλάδα εισήγαγε βαμβακερά νήματα άξίας 1.724.855 δραχμών, κυρίως άπό τήν Αγγλία¹⁹.

Από ποιοτική άποψη, τό έλληνικό βαμβάκι ήταν μάλλον χαμηλής ποιότητας, μέ σχετικά κοντή ίνα. Η ποικιλία τής Λιβαδειάς ήταν κάπως καλύτερη. Από τά τέλη τής δεκαετίας του 1830 είχαν γίνει κάποιες άπόπειρες εισαγωγής βελτιωμένων ποικιλιών, αλλά χωρίς ιδιαίτερη έπιτυχία. Επιχειρήθηκε, όπως φαίνεται, και ή σπορά τής έκλεκτής άμερικανικής ποικιλίας *sea island*, χωρίς όμως νά ευδοκιμήσει²⁰. Τό 1857 και 1858 τό ύπουργείο Έσωτερικών διοχέτευσε στους δήμους άπό δύο όκάδες ίνδικό βαμβακόσπορο, μέ έντολή νά διανεμηθεϊ στους «έπιμελέστερους γεωργούς», υπό τόν όρο ν' αναλάβουν στή συνέχεια τήν ύποχρέωση νά παραδώσουν μέρος τής παραγωγής τους προς διάδοση. Μέ νεότερη διευκρινιστική του έγκύκλιου, τό ύπουργείο έφιστούσε τήν προσοχή τών γεωργών στά προτερήματα και τις ιδιαιτερότητες του ίνδικού σπόρου, παρέχοντας και οδηγίες γιά τήν άποδο-

15. Βλ. R. Luxembourg, *ό.π.*, σ. 62-63· L. Bergeron, *ό.π.*, σ. 414-419· J. C. B. Richmond, *ό.π.*, σ. 86.

16. Βλ. Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867, σ. 68. Υπολογίζεται ότι τό 60% του έλληνικού βαμβακιού παραγόταν τήν έποχή εκείνη στή Βοιωτία και τή Φθιώτιδα, και άκολουθοΰσαν ή Λακωνία, ή Μεσσηνία, ή Αργολιδοκορινθία και οι Κυκλάδες. Βλ. *Εφημερίς τής Έλληνικής Γεωργίας*, άρ. 7, Απρίλιος 1856.

17. Βλ. ΦΕΚ 25/1 Οκτωβρίου 1846.

18. Βλ. Χριστίνα Αγγριαντώνη, *Οι άπαρχές τής εκβιομηχάνισης στήν Ελλάδα τόν 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σ. 73. Μέ τήν εύκαιρία αυτή θά θελα νά εύχαριστήσω τήν Χριστίνα Αγγριαντώνη γιά τή συνεισφορά της στον έμπλουτισμό τής προβληματικής αυτού του άρθρου.

19. Βλ. Α. Mansolas, *Renseignements statistiques sur les établissements industriels á vapeur en Grèce*, Αθήνα 1876, σ. 9.

20. Βλ. *Εφημερίς τής Έλληνικής Γεωργίας*, άρ. 8, Μάιος 1856· Χριστίνα Αγγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 72.

τικότερη καλλιέργειά του. Δέν ἔχομε στή διάθεσή μας στοιχεῖα σχετικά μέ τήν ἀνταπόκριση τῶν βαμβακοκαλλιεργητῶν, ἀλλά ὑπάρχουν ἐνδείξεις, ἀποσπασματικές βέβαια, ὅτι δέν ὑπῆρξε ἰδιαίτερα θερμῆ²¹.

Ἡ καλλιέργεια τοῦ βαμβακιοῦ δέ διέφερε ἀπό τήν εἰκόνα πού παρουσίαζε ὅλη ἡ ἑλληνική γεωργία ἐκείνη τήν ἐποχή: παραδοσιακές μέθοδοι, ἔλλειψη εἰδικῶν ἢ βελτιωμένων ἐργαλείων, χαμηλή παραγωγικότητα. Ἡ σπορά γινόταν τόν Ἀπρίλιο καί ἡ συγκομιδὴ τόν Αὐγούστο μέ Σεπτέμβριο. Δέν γινόταν ἰδιαίτερη λίπανση τοῦ ἀγροῦ καί ὁ σπόρος σπερνόταν σκορπιστός²². Ὁ ἵππολίσγος ἢ ἵπποσκαλιστήριο (houe-à-cheval), τό εἰδικό μικρό ἄροτρο γιά τό βαμβάκι, ἦταν ὀλότελα ἀγνωστο.

Ὁ γεωπόνος Σ. Ι. Χωματιανός ὑπολόγιζε τό 1849 ὅτι τό κόστος σκαλίσματος μέ τήν παραδοσιακή μέθοδο 10 στρεμμάτων βαμβακοφυτείας ἦταν τουλάχιστον πενταπλάσιο ἀπ' ὅ,τι ἂν εἶχε χρησιμοποιηθεῖ τό ἵπποσκαλιστήριο²³. Γιά τόν ἐκκοκκισμό τοῦ βαμβακιοῦ χρησιμοποιοῦσαν στίς ἀνεπτυγμένες χῶρες τήν ἐκκοκκιστική μηχανή (cotton-gin) πού εἶχε ἐφεύρει τό 1792 ὁ Eli Whitney. Στήν Ἑλλάδα ὑπῆρχε μία μόνο τέτοια μηχανή, στό ἐργοστάσιο τῆς Πάτρας²⁴. Κατά τά ἄλλα ὁ ἐκκοκκισμός γινόταν παραδοσιακά μέ ἕναν ξύλινο κύλινδρο, τό *ἀνεμίδιο*, πού τό χειρίζονταν περιφερόμενοι τεχνίτες, συνήθως χωρικοί ὄρεινῶν περιοχῶν, ἀμειβόμενοι μέ

21. Βλ. Νομάρχης Κυκλάδων. *Ἐγκύκλιος*, ἀρ. 4846/26 Ἰουνίου 1858 (ΔΑΕ/Δ/Α/ Ἐγκύκλιοι/1). Ὑπ. Ἐσωτερικῶν. *Ἐγκύκλιος περί καλλιέργειας τοῦ ἰνδικοῦ βαμβακιοῦ*, ἀρ. 71/14 Ὀκτωβρίου 1858 (ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, φ. 142, ἀρ. 214). Δήμαρχος Ἐρμουπόλεως πρὸς Νομάρχη Κυκλάδων, 16 Αὐγούστου 1858. Αστυνομικός Διευθυντής πρὸς Δήμαρχο Ἐρμουπόλεως, 17 Σεπτεμβρίου 1858. Νομάρχης Κυκλάδων πρὸς Δήμαρχο Ἐρμουπόλεως, 6 Φεβρουαρίου 1859 (ΔΑΕ/Δ/Α/ Ἐγκύκλιοι/1).

22. Βλ. *Ἐφημερίς τῆς Ἑλληνικῆς Γεωργίας*, ἀρ. 8, Μάιος 1856.

23. «Διά νά σκαλίσῃς 10 στρέμματα μέ τόν ἵππολίσγον ἀπαιτεῖται δαπάνη ὡς ἀκολούθως:

Ἡμερομίσθιον ζευγίτου	1.50 δρχ.
Τροφή τῶν ἵπων	1.00 δρχ.
Χρεωλύσιον ἐργαλείου καί ἵππου	<u>0.15 δρχ.</u>
Τό ὅλον	2.65 δρχ.

Διά νά σκαλίσῃς τήν αὐτὴν ἔκτασιν μέ βραχιονικά ἐργαλεῖα ἀπαιτοῦνται 15 ἡμερομίσθια γυναικῶν πρὸς 1 δρχ. ἕκαστον δρχ. 15. Διαφορὰ δρχ. 12.35». Βλ. Υπουργεῖον Ἐσωτερικῶν. *Ἐγκύκλιοι Διαταγαί, Ὁδηγίαί καί Διατάξεις τοῦ ἔτους 1849*, σ. 32-34. (Πλήρης σειρά τῶν φυλλαδίων πού περιέχουν συγκεντρωτικά ἐπιλογές τῶν ἐγκυκλίων ἀπό τό 1845 κ.ε. βρῖσκεται στή βιβλιοθήκη τοῦ ὑπουργεῖου Ἐσωτερικῶν μέ κωδικούς ἀπό 6500/1895 μέχρι 6541/1936.) Στοιχεῖα γιά τό κόστος καλλιέργειας καί τήν παραγωγικότητα τοῦ ἑλληνικοῦ βαμβακιοῦ παρέχουν ἐπίσης ὁ Σ. Σπηλιωτάκης, *Στατιστικὴ τῆς Γεωργίας*, Ἀθήνα 1864, σ. λστ' καί ἡ *Ἐφημερίς τῆς Ἑλληνικῆς Γεωργίας*, ἀρ. 8, Μάιος 1856.

24. Πρόκειται γιά τό ἐργοστάσιο πού ἀναφέραμε πρωτύτερα ὅτι ἰδρύθηκε τό 1846, ἀπό τόν Π. Φωτεινό. Βλ. ΦΕΚ 25/1 Ὀκτωβρίου 1846. Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίες*, ὁ.π., σ. 114 τοῦ ἴδιου, *Renseignements statistiques*, ὁ.π., σ. 5. *Ὀλύμπια τοῦ 1870*, Ἀθήνα 1872, σ. 110. Ἡ μηχανὴ εἶναι ἀμερικανικῆς κατασκευῆς. βλ. *Ἐφημερίς τῆς Ἑλληνικῆς Γεωργίας*, ἀρ. 8, Μάιος 1856.

Λεωνίδας Φ. Καλλιβρετάκης

τό 1/7 έως 1/10 τής καθαριζόμενης ποσότητας. Για τις δικές τους ανάγκες, οι αγρότισσες χρησιμοποιούσαν ένα μικρότερο εργαλείο, τήν *άνεμοδούρα*²⁵. Στα πλαίσια τής έκθεσης τών Ὀλυμπίων τοῦ 1859 εἶχε προγραμματιστεῖ ἡ ἐπίδειξη μιᾶς ἐκποριστικῆς μηχανῆς, πού ὁμως ἐληξε ἄδοξα²⁶.

Ὁ ἀμερικανικός ἐμφύλιος πόλεμος καί ἡ κρίση τοῦ βαμβακιοῦ ἐκδηλώθηκαν σέ μιά περίοδο πού ἡ Ἑλλάδα περνοῦσε μιά βαθιά καί μακρόχρονη πολιτική ἀναταραχή. Ἡ κρίση τοῦ ὀθωνικοῦ καθεστώτος εἶχε ὀξυνθεῖ πρὸς τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 καί οἱ ἐνδείξεις τῆς ἐπικείμενης κατάρρευσης πύκνωναν ὀλοένα. Ἐξι μῆνες μετὰ τήν ἐκρηξη τοῦ ἀμερικανικοῦ πολέμου, τό Σεπτέμβριο τοῦ 1861, ἐγίνε ἀπόπειρα δολοφονίας τῆς βασίλισσας Ἀμαλίας ἀπό τόν 17χρονο φοιτητῆ Ἀριστείδη Δόσιο. Τά κατοπινά γεγονότα εἶναι λίγο πολύ γνωστά, ἡ ἀπαριθμησὴ τους ὁμως στή συνέχεια σκοπό ἔχει νά ὑπενθυμίσει τῆ χρονολογική τους σύμπτωση μέ τῆς παράλληλες ἐξελίξεις πού ἀφοροῦν τό ἀντικείμενο αὐτοῦ τοῦ ἀρθρου.

Μεταξύ 1862 καί 1866, 16 κυβερνήσεις διαδέχθηκαν ἡ μία τήν ἄλλη στήν Ἀθήνα, μέ μέσο ὄρο ζωῆς τρεῖς μῆνες περίπου. Καί εἶναι ἀξιοσημείωτο πώς, μέσα σέ ἓνα τέτοιο κλίμα ἐντασης καί ἀστάθειας τῆς ἐξουσίας, ἐν μέσω κινήματων, ὀδομαχιῶν, ἐκθρονίσεων, συνωμοσιῶν, ἐδαφικῶν προσαρτήσεων, διπλωματικῶν ἐπιπλοκῶν καί συνταγματικῶν ἐκκρεμοτήτων, βρέθηκαν κάποιοι ἄνθρωποι πού, διαμέσου τοῦ ἐκκωφαντικοῦ ὄρυμαγδοῦ τῶν πολιτικῶν γεγονότων, μπόρεσαν νά συλλάβουν τοὺς ἀπόηχους τῆς οικονομικῆς κρίσης πού προκάλεσε ὁ ἐμφύλιος πόλεμος τῆς Ἀμερικῆς καί νά σημάνουν συναγερμό, καλώντας τήν ἐλληνική γεωργία νά σπεύσει νά ἀδράξει τήν εὐνοϊκή συγκυρία.

Τόν Ἰανουάριο τοῦ 1862, δέκα μῆνες μετὰ τήν ἐναρξη τοῦ πολέμου στήν Ἀμερική κι ἐνῶ μόλις ἔχουν ἀρχίσει νά διαφαίνονται οἱ πρῶτες συνέπειές του στήν ἀγορά βάμβακος, ὁ Χ. Χριστόπουλος, ὑπουργός Ἐσωτερικῶν στήν κυβέρνηση Α. Μιαούλη, θυμᾶται τόν πρό τετραετίας διανεμηθέντα ἰνδικό σπόρο καί μέ κατεπιγούσα ἐγκύκλιο ζητᾶ ἀπό τῆς τοπικές ἀρχές «ἐντὸς ὀκτώ ἡμερῶν ἀνυπερθέτως» νά τοῦ στείλουν «μεθ' ὄλης τῆς ἀκριβείας» πληροφορίες ὡς πρὸς τοὺς τόπους, τήν ἐκταση καί τῆ μέθοδο καλλιέργειας, ἀν συνεχίστηκε ἡ καλλιέργειά του τὰ ἐπόμενα χρόνια, καθώς καί συγκριτικά δείγματα «ἐντὸς σακκουλίων» τοῦ παραχθέντος ξένου καί ντόπιου προϊόντος. Ὁ Χριστόπουλος τονίζει ὅτι τό ὑπουργεῖο ἔχει ἀπόλυτη ἀνάγκη νά λάβει «ὄ.τι τάχιον» τῆς πληροφορίας αὐτῆς²⁷. Τῆς μέρες ἐκεῖνες ὁ Κ. Κανάρης εἶχε ὑποβάλει πρὸς τό βασιλιά Ὀθωνα ὑπόμνημα γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς συνταγματικῆς τάξης, ἀπό τήν ἀποδοχή τοῦ ὁποίου ἐξαρτοῦσε ὁ γερο-

25. Βλ. *Ἐφημερίς τῆς Ἑλληνικῆς Γεωργίας*, ἀρ. 8, Μάιος 1856.

26. Ἡ ἐπίδειξη εἶχε προγραμματιστεῖ νά γίνει στίς 6 Νοεμβρίου 1859 παρουσία τῶν βασιλέων, μελῶν τῆς κυβερνήσεως κ.ἄ., ἀλλά, ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπό τῆ σχετική ἐκθεση, ἡ μηχανή «ὑποστάσα βλαβὴν εἰς τήν μεταφορὰν δέν ἐφθασεν εἰς αἴσιον ἀποτέλεσμα». Βλ. *Ὀλύμπια τοῦ 1859*. Ἀθήνα 1860, σ. 48.

27. Βλ. Ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν, *Ἐγκύκλιος περὶ καλλιέργειας τοῦ Ἀγγλικοῦ βαμβακοσπόρου*, ἀρ. 957/16 Ἰανουαρίου 1862 (ΔΑΕ/Δ/Α/Ἐγκύκλιοι/1).

Ἑλληνικό βαμβάκι καὶ ἀμερικανικός ἐμφύλιος πόλεμος

ναύαρχος ἂν θά δεχόταν νά σχηματίσει κυβέρνηση. Ὁ Ὅθων ἀρχικά δέχτηκε τοὺς ὅρους τοῦ ὑπομνήματος, στή συνέχεια ὁμως, μέ ἀφορμή κάποιες διαφωνίες στά ὀνόματα τῶν ὑπουργησίων, ἀφαίρεσε τήν ἐντολή ἀπό τόν Κανάρη. Ἡ ἐνέργεια αὐτή ὄξυνε τήν ἤδη τεταμένη πολιτική ἀτμόσφαιρα. Τήν 1η Φεβρουαρίου ἡ φρουρά τοῦ Ναυπλίου στασίασε καί κατέλυσε τίς ἐπίσημες ἀρχές. Ἡ κυβέρνηση συγκέντρωσε στρατό στήν Κόρινθο καί ἐπακολούθησαν συγκρούσεις στά Δερβένια καί στό Ἄργος. Στίς 8 Φεβρουαρίου δόθηκε σκληρή μάχη στά περὶχωρα τοῦ Ναυπλίου.

Τήν ἴδια μέρα, ὁ ὑπουργός τῶν Ἑσωτερικῶν κοινοποιῶσε στοὺς νομάρχες τοῦ κράτους τήν ἀκόλουθη ἐγκύκλιο:

«Τά μεγάλα ἐν Ἀγγλία βαμβακουργεῖα προμηθεύονται, ὡς γνωστόν, τό πλεῖστον μέρος καί τό καλῆτερον εἶδος τῆς ἀναγκαιούσης δι' αὐτά πρώτης ὕλης ἐξ Ἀμερικῆς, τά δέ ὀφέλη τοῦ εἰδικοῦ τούτου ἐμπορίου ὑπῆρξαν πάντοτε μεγάλα· ἀλλ' ἔνεκα τοῦ ἀπό τινος χρόνου ἐπικρατοῦντος ἐν Ἀμερικῇ πολέμου, τό ἐμπόριον τοῦτο ἐσταμάτησεν ἡ δέ στάσις αὐτῆ ἐπενήργησε σημαντικῶς, ὡς ἦτον ἐπόμενον εἰς τά εἰρημένα καταστήματα, μεγάλη δέ ἐντεῦθεν ζήτησις ὑπάρχει ἐν Ἀγγλία τοιοῦτου ἐμπορεύματος ἐξ ὅλων τῶν μερῶν τοῦ κόσμου.

Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἔκρινα ἀναγκαῖον, ἀφορῶν εἰς τήν μεγάλην ὠφέλειαν, ἣν δύναται νά ἐπενέγκῃ εἰς τε τήν γεωργίαν καί εἰς τό Ἑλληνικόν ἐμπόριον ἡ ἐπέκτασις καί ἡ βελτίωσις τῆς καλλιέργειας ἐν Ἑλλάδι τοῦ βαμβακίου, νά παραγγείλω ὑμῖν νά καταστήσητε διά τοῦ δημοσιωτέρου τρόπου γνωστήν εἰς ἅπαντας τοὺς κατοίκους τοῦ ὑπὸ τήν διεύθυνσίν σας νομοῦ τήν ἐκτεθεῖσαν ὡς ἀνωτέρω μεγάλην ζήτησιν ἐν Ἀγγλία τοῦ βαμβακίου, ἣτις, διά τὰς ἀδήλους περιπτώσεις τοῦ εἰρημένου πολέμου ἐν Ἀμερικῇ ἐνδέχεται νά διαρκέσῃ ἐπὶ πολύ καί νά παραστήσῃτε αὐτοῖς προσηκόντως τά ὀφέλη, τά ὁποῖα δύναται νά προσδοκῶσιν ἀσφαλῶς ἐκ τῆς ἐπιδόσεώς των εἰς τοιοῦτου εἶδους καλλιέργειαν καί νά προτρέψῃτε αὐτούς νά ἐνασχοληθῶσιν ἀνεκδοτῶς οὐχί μόνον εἰς τήν ἐπέκτασιν τῆς καλλιέργειας αὐτῆς, ἀλλά καί εἰς τήν βελτίωσιν τοῦ εἶδους τούτου τῆς παραγωγῆς, ἄνευ τῆς ὁποίας δέν δύναται νά ἐπιτευχθῇ ὁ προκείμενος σκοπός.

Πρὸς ἐνίσχυσιν δέ αὐτῶν εἰς τοιαύτην καλλιέργειαν δύνασθε νά γνωστοποιήσετε αὐτοῖς συγχρόνως ὅτι τό ἐπὶ τῶν οικονομικῶν ὑπουργείων, καθ' ἃ μοί ἐδήλωσε, σκέπτεται ἤδη περὶ ἀνακουφίσεως τῶν ἀσχολουμένων εἰς τήν καλλιέργειαν ταύτην.»²⁸

Ἡ ἐξέγερση στό Ναύπλιο συνοδεύτηκε ἀπό ἀντιοθωνικές κινήσεις στήν Τρίπολη, τήν Κυπαρισσία καί τίς Κυκλάδες. Ἡ ἀναταραχὴ κράτησε περισσότερο ἀπὸ δύο μῆνες, ὥσπου οἱ κυβερνητικές δυνάμεις βομβάρδισαν τό Ναύπλιο κι ἐξανάγκασαν τοὺς ἐπαναστάτες νά παραδοθοῦν στίς 8 Ἀπριλίου 1862. Τήν ἐπομένη τῆς καταστολῆς, ὁ ἀρμόδιος ὑπουργός Χ. Χριστόπουλος ὑπέβαλε στό βασιλιά ὑπόμνη-

28. Βλ. Υπουργεῖον Ἑσωτερικῶν. *Ἐγκύκλιος περὶ καλλιέργειας βαμβακίου*, ἀρ. 9/8 Φεβρουαρίου 1862 (ΔΑΕ/Δ/Α/Ἐγκύκλιοι/1).

Λεωνίδας Φ. Καλλιβρετάκης

μα όπου σημειώνει ότι «ή στάσις κατεστράφη και ή τάξις επανήλθεν, άλλ' αὐτὴ δὲν θεωρεῖται παγιωμένη ἐντελῶς, διότι διαμένουσι εἰς τὰ πνεύματα αἱ προκηρυχθεῖσαι ὑπὸ τῶν στασιαστῶν ἀρχαί»²⁹.

Μέ νεότερη ἐγκύκλιό του πρὸς τοὺς νομάρχες, στίς 3 Μαΐου, ὁ Χριστόπουλος ἐπανέρχεται στὸ ζήτημα τοῦ βαμβακιῦ γιὰ νὰ τονίσει ὅτι ἡ κρίση ἔχει ἐνταθεῖ, ἡ ζήτηση ἔχει αὐξηθεῖ καὶ οἱ τιμές διπλασιάστηκαν κι ἴσως τριπλασιαστοῦν ἂν συνεχιστεῖ ὁ πόλεμος. Προσθέτει παράλληλα ὅτι, σύμφωνα μὲ πληροφορίες του, «Ἑλληνικὸν βαμβάκιον ἀποσταλὲν εἰς Λονδῖνον τὸ παρελθόν ἔτος ἐτιμήθη ὡς ἐν τῶν καλλιτέρων βαμβακίων μετὰ τὸ Ἀμερικανικόν». Ὡς πρὸς τὴ φορολογία σημειώνει ὅτι, γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς βαμβακοκαλλιέργειας, καταργήθηκε ἡ ἐγγεῖος εἰσφορά «ἐπὶ τῶν καταναλισκομένων ἐντὸς τοῦ Κράτους βαμβακίων»³⁰.

Τρεῖς βδομάδες ἀργότερα, ἡ κυβέρνηση Μιαούλη παραιτήθηκε καὶ ὀρκίστηκε νέα, μὲ πρωθυπουργὸ τὸν Γενναῖο Κολοκοτρῶνη, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε καὶ τὸ ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν. Στὴ διάρκεια τῆς θητείας τῆς πύκνωσαν οἱ ἀντιδυναστικές κινήσεις καὶ συνωμοσίες, μὲ τὴν ἐνεργὸ ἀνάμειξη καὶ ξένων παραγόντων. Ἡ πολιτικὴ κρίση κορυφώθηκε στίς 10 Ὀκτωβρίου μὲ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ Ὄθωνα καὶ τὴ συγκρότηση προσωρινῆς κυβέρνησης, ἡ ὁποία προκήρυξε ἐκλογές γιὰ τὴ σύγκληση Ἑθνοσυνέλευσης. Μεσολάβησε δημοψήφισμα γιὰ τὴν ἐκλογή νέου βασιλιᾶ, στὸ ὁποῖο πλειοψήφησε ὁ πρίγκηπας Ἀλφρέδος τῆς Ἀγγλίας, χωρὶς ὅμως ἡ ὑποψηφιότητά του νὰ ἔχει τὴν ἐγκριση τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Στίς 10 Δεκεμβρίου συγκλήθηκε ἡ νέα ἐθνοσυνέλευση καὶ ἐπανεξέλεξε τὴν προσωρινὴν κυβέρνηση, ἡ ὁποία ὀρκίστηκε στίς 2 Φεβρουαρίου 1863.

Τέσσερις μέρες ἀργότερα, ὁ ὑπουργὸς Ἑσωτερικῶν Θρ. Α. Ζαΐμης, μὲ ἐγκύκλιό του, ἐπανέρχεται στὸ ζήτημα τοῦ ξένου βαμβακόσπορου ποὺ εἶχε διανεμηθεῖ στὰ 1857 καὶ 1858, ζητώντας πληροφορίες γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς καλλιέργειάς του καὶ τὴ σύνταξη καταλόγου «ὄλων ἐν γένει, ὅσοι ἐπιθυμοῦσι ν' ἀποκτήσωσι καὶ καλλιεργήσωσι τὸν σπόρον αὐτόν». Ὁ ὑπουργὸς ἐφιστοῦσε τὴν προσοχὴ τῶν νομαρχῶν, ὥστε νὰ ἐφοδιαστοῦν μὲ σπόρο «ὅσοι πραγματικῶς καὶ μετὰ τῆς ἀπαιτουμένης ἐπιμελείας παρέχουσιν ἐλπίδα, ὅτι θέλουσιν ἐπιδοθῆ εἰς τὴν καλλιέργειαν», θεωρώντας ἄσκοπη καὶ ἀσύμφορη τὴ διανομὴ του σ' ὅσους δὲν τὸν καλλιεργοῦν «εὐδοκίμως»³¹.

Τὴν ἐπομένη, 7 Φεβρουαρίου, ξέσπασε κυβερνητικὴ κρίση μεταξύ «ὀρεινῶν» καὶ «πεδινῶν», ἡ ὁποία ὀδήγησε στὴν παραίτηση τριῶν ὑπουργῶν, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Θρ. Ζαΐμης. Ἀκολούθησε ἡ παραίτηση τοῦ Κανάρη καὶ ἡ κρίση ἐξελίχθηκε σὲ ἐνοπλές ἀιματηρές συγκρούσεις στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας. Ἡ μία προσωρινὴ κυβέρνηση διαδεχόταν τὴν ἄλλη, ἀποκαλύφθηκε ὀθωνικὴ συνωμοσία, ἐνῶ νέες ἐνοπλές συγκρούσεις ξέσπασαν στὴν Ἀθήνα τὸν Ἰούλιο. Στὸ μεταξύ ὁ

29 Βλ. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΓ', Ἀθήνα 1977, σ. 194.

30 Βλ. Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν, *Ἐγκύκλιος περὶ καλλιέργειας βαμβακιῦ*, ἀρ. 7677/3 Μαΐου 1862 (ΔΑΕ/Δ/Α/Ἐγκύκλιοι/1).

31. Βλ. Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν, *Ἐγκύκλιοι ... τοῦ ἔτους 1864*, σ. 4.

Έλληνικό βαμβάκι και άμερικανικός εμφύλιος πόλεμος

πρίγκηπας Γεώργιος τής Δανίας είχε επιλεγεί για τόν έλληνικό θρόνο και ανέλαβε τά καθήκοντά του τόν Οκτώβριο του 1863. Ταυτόχρονα, ή Βουλή τής Έπτανήσου, μέ σύμφωνο γνώμη τής προστάδιδας Δύναμης, ψήφισε τήν ένωση μέ τήν Ελλάδα, ή όποία πραγματοποιήθηκε τό Μάιο του 1864. Η κατάρτιση του νέου ελληνικού Συντάγματος άρχισε τό Δεκέμβριο του 1863, αλλά οι σχετικές συζητήσεις δέν είχαν ολοκληρωθεί ως τόν Οκτώβριο του 1864. Μέ παρέμβαση του Γεώργιου οι διαδικασίες έπισπεύσθηκαν και τό νέο Σύνταγμα τέθηκε σέ ισχύ τελικά τό Νοέμβριο του 1864.

Από τό Μάιο του 1862 ως τό καλοκαίρι του 1864, ένω ή παγκόσμια κρίση του βαμβακιού βρίσκεται στην άποκορύφωση της, τά γεγονότα που περιγράψαμε έχουν παραλύσει τό ελληνικό κράτος, και άπουσιάζει όποιαδήποτε πολιτική πρωτοβουλία γύρω από τό ζήτημα αυτό. Έντούτοις στον ελληνικό άγροτικό χώρο σημειώνεται μιá κινητοποίηση που δείχνει ότι οι άγρότες άρχίζουν νά ανταποκρίνονται στις έξελίξεις. Η βαμβακοκαλλιέργεια πέρασε από τά 21.105 στá 77.158 στρέμματα μεταξύ 1861 και 1863.

Ταυτόχρονα, θορυβημένη από τήν παρατεινόμενη κρίση τής πρώτης ύλης, ή Αγγλία κινείται δραστήρια προς τήν κατεύθυνση τής αύξησης τής παγκόσμιας βαμβακοπαραγωγής και τής δημιουργίας νέων άποθεμάτων, μέ στόχο βέβαια όχι μόνο τό ξεπέραςμα τής έλλειψης, αλλά και τήν πτώση τής τιμής, μέσο τής υπερπαραγωγής. Η δραστηριότητά της αυτή, εκτός από τίς άπέραντες εκτάσεις τών Ινδιών ή τής Αιγύπτου, έξαπλώνεται όπου υπάρχει και ή ελάχιστη δυνατότητα ως και στην Ελλάδα. Αρχές του 1864 ή Cotton Supply Association άποφάσισε τή δημιουργία μιás άποθήκης βαμβακόσπορου στη Σύρο, υπό τόν έλεγχο του εκεί βρετανού πρόξενου, για τήν προμήθεια τών ελλήνων βαμβακοκαλλιεργητών μέ σπόρο Νέας Όρλεάνης και Αιγύπτου. Ο σπόρος θά πουλιόταν σέ τιμή κόστους και, σέ πρώτη δόση, προγραμματίστηκε ή άποστολή 400 όκάδων από κάθε ποικιλία³². Τό Μάιο τής ίδιας χρονιάς ή μισή ποσότητα είχε φτάσει στην Ελλάδα και μοιράστηκε τελικά στá προξενεία Πειραιά και Σύρου. Η τιμή του άμερικανικού σπόρου ήταν διπλάσια εκείνης του αιγυπτιακού (35 σελίνια τό καντάρι τών 39,75 όκάδων αντί 18)³³.

Μέ έγκυκλιό του, τόν Ιούλιο του 1864, ό Α. Αύγερινός, ύπουργός Έσωτερικών στην κυβέρνηση Ζην. Βάλβη, ζήτησε από τίς τοπικές άρχές πληροφορίες «έν τάχει» για τήν έκταση και τήν κατάσταση τής βαμβακοκαλλιέργειας στις περιοχές τους, καθώς και τίς προβλέψεις τους για τήν έρχόμενη σοδειά³⁴. Ένάμιση μήνα άργότερα οι μισές περίπου έπαρχίες δέν είχαν στείλει τίς αιτηθείσες πληροφορίες, και ό νέος ύπουργός Έσωτερικών Άλέξανδρος Κουμουνδούρος — δύο μέ-

32. *ό.π.*, σ. 60.

33. *ό.π.*, σ. 84.

34. *ό.π.*, σ. 104.

Λεωνίδας Φ. Καλλιβρετάκης

ρες μετά την όρκωμοσία της κυβέρνησης Κανάρη — επανέρχεται, απαιτώντας την αποστολή τους «έντός δέκα ημερών»³⁵. Είναι προφανής εδώ ή, έστω και καθυστερημένη, προσπάθεια του κράτους νά αποκτήσει μιά εικόνα της κατάστασης, ώστε νά προγραμματίσει τις επόμενες κινήσεις του. Η αποτελεσματικότητα όμως της κρατικής μηχανής δεν φαίνεται νά συμβαδίζει με τις επιθυμίες του πολιτικού της προϊσταμένου, κι έτσι ο Κουμουνδοῦρος αναγκάζεται νά στείλει νέα έγκύκλιο στις 22 Οκτωβρίου — ενώ βρίσκεται σέ πλήρη εξέλιξη ή κρίση περί τό Σύνταγμα, τό όποιο ο Γεώργιος άρνεϊται νά ύπογράψει — ζητώντας τις πληροφορίες τών όποιων τή συγκέντρωση εδώ και πέντε μήνες είχε διατάξει τό ύπουργείο. Ήδη τό αίτημα για τήν πρόβλεψη της έρχόμενης σοδειάς έχει χάσει τό νόημά του, δεδομένου ότι έχει σχεδόν ολοκληρωθεί ή έποχή της, και ο ύπουργός ζητά πιά νά μάθει τήν πραγματική σοδειά, πού φοβάται μάλιστα ότι θά έχει ύποστει μεγάλη έλάττωση εξαιτίας τών βροχών πού είχαν προηγηθεί³⁶. Τά στοιχεία πάντως πού έχουμε για τήν παραγωγή εκείνης της χρονιάς δεν δείχνουν μιά τέτοια μείωση.

Σημαντικό ανασταλτικό ρόλο στην ανάπτυξη της ελληνικής βαμβακοκαλλιέργειας φαίνεται ότι έπαιξε ή άπουσία βελτιωμένων μεθόδων. Αναφέραμε ήδη τήν έλλειψη ιπποσκαλιστηρίων, τών ειδικών δηλαδή για τό βαμβάκι μικρών μόνιπων άρότρων. Ένας μικρός αριθμός ιπποσκαλιστηρίων είχε εισαχθεί από τό κράτος τό 1847³⁷, και ένδεχομένως και στην περίοδο 1856-1862³⁸, και είχε διατεθεί σέ τιμή κόστους σέ όρισμένους αγρότες, χωρίς βέβαια νά καλυφθούν οι ύπάρχουσες ανάγκες. Τό 1863 άρχισε ή παραγωγή ιπποσκαλιστηρίων ελληνικής κατασκευής από τό πρόσφατα δημιουργημένο εργοστάσιο Βασιλειάδη στον Πειραιά³⁹. Κινούμενο προς τήν ίδια κατεύθυνση, τό ύπουργείο Έσωτερικών χρηματοδότησε τήν έκδοση *Πραγματείας περί καλλιέργειας του βάμβακος* στις άρχές του 1865, και τήν προώθησε για δωρεάν διανομή στους αγρότες. Στή μελέτη αυτή περιέχονταν όδηγίες για τή χρήση βελτιωμένων μεθόδων καλλιέργειας και για τήν επιλογή μεταξύ τών διαφόρων ποικιλιών σπόρου⁴⁰.

Έν τώ μεταξύ στις 26 Φεβρουαρίου 1865 παραιτήθηκε ο Κανάρης και στις 2 Μαρτίου σχημάτιζε κυβέρνηση ο ίδιος ο Κουμουνδοῦρος. Ήταν ή πρώτη φορά πού ο γοργά ανερχόμενος 48χρονος πολιτικός από τή Μεσσήνη αναλάμβανε τήν πρωθυπουργία. Τό ύπουργείο Έσωτερικών ανατέθηκε στον Α. Χατζηαναργύρου.

35. *ό.π.*, σ. 131.

36. *ό.π.*, σ. 151.

37. Βλ. Ύπουργείον Έσωτερικών, *Έγκύκλιος περί εισαγωγής νέων γεωργικών εργαλείων*, αρ. 98/7 Ιουλίου 1848 (ΔΑΕ/Δ/Α/1/ Έγκύκλιοι/1).

38. Με τις ειδικές πιστώσεις «εις προμήθειαν άρότρων και λοιπών γεωρ. εργαλείων» πού προβλεπονταν στους προϋπολογισμούς 1856-1862.

39. Βλ. Ύπουργείον Έσωτερικών, *Έγκύκλιοι ... του έτους 1865*, σ. 74.

40. Δεν κατόρθωσα νά έντοπισω δυστυχώς αυτή τή μελέτη. Η ύπαρξη της και περίληψη του περιεχομένου της αναφέρονται σέ έγκύκλιο της 31 Μαρτίου 1865. Βλ. *ό.π.*

Έλληνικό βαμβάκι και αμερικανικός εμφύλιος πόλεμος

Ο Κουμουνδοῦρος προκήρυξε άμέσως έκλογές για τις 14 Μαΐου, τις όποιες και κέρδισε.

Ο πυρετός του βαμβακιού την εποχή εκείνη είχε πιά εισχωρήσει για τά καλά στην ελληνική ύπαιθρο. Η έκταση της βαμβακοκαλλιέργειας είχε ξεπεράσει τά 210.000 στρέμματα. Η έλλειψη εργατικών χεριών την εποχή της συγκομιδής είχε οδηγήσει στην κατακόρυφη άνοδο των ήμερομισθίων. Στη Βοιωτία τó 1863 ήσαν 3 δραχμές και «άφθονη τροφή», και τó 1864 είχαν φθάσει τις 5,5-7 δραχμές⁴¹. Παράλληλα μπήκαν σέ λειτουργία έκκοκκιστικές μηχανές, άρχικά στους τόπους παραγωγής, στή συνέχεια και στα έμπορικά κέντρα. Τά δύο πρώτα έκκοκκιστήρια της Λιβαδειάς έκαναν την εμφάνισή τους τó 1862. Τó 1864 έφταναν τά 15⁴². Τό πρώτο άτμοκίνητο έκκοκκιστήριο του Πειραιά ιδρύθηκε τó 1863. Τό 1865, τó 75% του έξαγομένου άπ' αυτό τó λιμάνι βαμβακιού ήταν καθαρισμένο⁴³. Σύμφωνα μέ τόν Α. Μανσόλα «τό πλείστον μέρος του έξαγομένου βάμβακος, και ιδίως του άπό του έτους 1862 και έφεξης, έξάγεται καθαρόν»⁴⁴. Έστω και άν ή πληροφορία του είναι άσαφής, ή και ύπερβολική ένδεχομένως, μάς δείχνει καθαρά την κατεύθυνση του φαινομένου.

Ως πρós τó σπόρο, τó κράτος προώθησε τή χρήση του αιγυπτιακού, άν και άναγνώριζε την άνώτερη ποιότητα του άμερικανικού, λόγω ίσως δυσκολιών προμήθειας, κόστους μεταφοράς και ύψηλης τιμής. Επιδίωξε λοιπόν την άγορά σπόρου άπό την Αίγυπτο, την άνοιξη του 1865, τελικά όμως τó φορτίο καθυστέρησε νά φτάσει και είχε ήδη περάσει ή περίοδος της σποράς⁴⁵. Ο σπόρος αυτός άποθηκεύτηκε στο Δενδροκομείο της Αθήνας, ώστε νά διατεθει στους καλλιεργητές την έπόμενη χρονιά.

Στό μεταξύ όξύτατη πολιτική κρίση είχε ξεσπάσει στην Ελλάδα. Από τις 20 Οκτωβρίου ως τις 28 Νοεμβρίου 1865, σέ διάστημα πέντε εβδομάδων, πέντε κυβερνήσεις είχαν διαδεχθεί ή μία την άλλη. Τελικά, οι άρχηγοί των πιό σημαντικών πολιτικών μερίδων, Κουμουνδοῦρος, Βούλγαρης και Δεληγιώργης, συμφώνησαν νά στηρίξουν συμμαχική κυβέρνηση ύπό την προεδρία του έξωκομματικού Μπενιζέλου Ρούφου. Στην κυβέρνηση αυτή τó ύπουργείο Έσωτερικών ανέλαβε άρχικά ό φίλος του Βούλγαρη, Βασίλειος Νικολόπουλος. Δυό μέρες πριν παραιτηθεί, στις 20 Ιανουαρίου 1866, ό Νικολόπουλος κοινοποίησε στους νομάρχες του κράτους έγγραφο του έλληνα πρόξενου στη Νέα Υόρκη, μέ την έντολή νά γνωστοποιηθεί στους βαμβακοκαλλιεργητές. Στό έγγραφο αυτό, μέ ήμερομηνία 21 Δεκεμβρίου 1865, ό πρόξενος έκανε όρισμένες παρατηρήσεις γύρω άπό τó ζήτημα της άμερικανικής βαμβακοπαραγωγής. Σύμφωνα μέ τις έκτιμήσεις του «ένεκα της μεγάλης

41. Βλ. Χρ. Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 74· Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαι πληροφοριαi*, *ό.π.*, σ. 54.

42. Βλ. Χρ. Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 123.

43. Βλ. Χρ. Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 123· Β. Τσοκόπουλος, *Πειραιάς 1832-1870*, Αθήνα 1984, σ. 161, 224, 236.

44. Βλ. Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαι πληροφοριαi*, *ό.π.*, σ. 68.

45. Βλ. Υπουργείον Έσωτερικών, *Έγκύκλιοι ... του έτους 1865*, σ. 309.

Λεωνίδας Φ. Καλλιβρετάκης

αίματοχυσίας πολλοί τῶν ἀνδρῶν, οἵτινες ἐκαλλιέργουν τὴν γῆν ἀπωλέσθησαν, ἡ δὲ ἐντελής ἀπελευθέρωσις τῶν μαύρων ἔχει τὸ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπαπειλῇ μεγίστην ἀργίαν ἐκ μέρους των, καὶ ὡς ἐκ τούτου ὁ ἐνταῦθα ἐμπορικός κόσμος περιμένει ὅτι δι' ἄρκετά ἔτη ἀκόμη αἱ ἐσοδαὶ βαμβακίων θὰ ἦναι ἐλλιπεῖς, καὶ ὡς ἐκ τούτου αἱ τιμαὶ ἀναλόγως ὑψωμέναι». Συμβουλεύει λοιπὸν νὰ συνεχιστεῖ καὶ νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ ἐλληνικὴ βαμβακοκαλλιέργεια⁴⁶. Στὴ νέα κυβέρνησις Ρούφου, πού ὀρκίστηκε στίς 22 Ἰανουαρίου 1866, τὸ ὑπουργεῖο Ἑσωτερικῶν ἀνέλαβε ὁ παλαίμαχος πολιτικός Κωνσταντῖνος Προβελέγγιος, πρῶην γερουσιαστής καὶ τρεῖς φορές ὑπουργός τοῦ Ἵθους στὸ παρελθόν. Στὸ βραχὺ διάστημα τῆς θητείας του — παραιτήθηκε γιὰ λόγους ὑγείας τρεῖς μῆνες ἀργότερα — πραγματοποιήθηκε τελικὰ ἡ διάθεσις τοῦ περσικοῦ αἰγυπτιακοῦ βαμβακόσπορου. Ἀρχές Μαρτίου στάλθηκαν στίς νομαρχίες ἀπὸ 500 ὀκάδες, μετὰ τὴν ἐντολή νὰ μοιραστοῦν δωρεάν στοὺς καλλιεργητές⁴⁷.

Δυὸ μῆνες ἀργότερα οἱ τιμές τοῦ βαμβακιοῦ κατέρρεαν στὸ χρηματιστήριον τοῦ Λονδίνου.

Κάθε ἀπόπειρα ποσοτικῆς προσέγγισις τοῦ θέματος πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἀντιμετωπίζει τὰ γνωστὰ προβλήματα ἀνακριβείας, ἀσάφειας, ἀποσπασματικότητος ἢ ἀπλούστατα ἑλλείψεως τῶν στατιστικῶν δεδομένων τοῦ ἐλληνικοῦ 19ου αἰῶνα. Λαμβάνοντας ὑπόψιν τὴν σχετικότητα τῶν στοιχείων πού διαθέτουμε, μπορούμε ἐντούτοις νὰ ἐπιχειρήσουμε κάποιες παρατηρήσεις:

α) Μεταξὺ 1861 καὶ 1864 δεκαπλασιάστηκε ἡ ἑκτασις τῶν ἐλληνικῶν βαμβακοφυτειῶν. Οἱ Ἕλληνες ἀγρότες ἀνταποκρίθηκαν λοιπὸν στὴ συγκυρία, ἂν καὶ ὄχι μετὰ ἰλιγγιώδη ταχύτητα. Τὸ 1862 ἡ ἀνταπόκρισις στάθηκε ὑποτονικὴ, ἂν καὶ ὑποτίθεται ὅτι εἶχαν πληροφορηθεῖ τίς προοπτικές. Τὸ 1863 οἱ ἑκτάσεις τριπλασιάστηκαν σὲ σχέση μετὰ τὸ 1862, ἐνῶ τὸ 1864 ἐγένετο τὸ θεαματικὸ βῆμα, ὅταν 133.255 στρέμματα προστέθηκαν στὴν καλλιέργεια μέσα σ' ἓνα χρόνον (βλ. πίνακα 1).

β) Ἡ παραγωγή βαμβακιοῦ ἐννιαπλασιάστηκε ἀπὸ τὸ 1861 ὡς τὸ 1864. Ἡ αὐξηση αὕτη ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴν αὐξηση τῆς καλλιεργουμένης ἑκτασις, καὶ ὄχι στὴν αὐξηση τῆς παραγωγικότητος ἀνά στρέμμα (βλ. πίνακα 1). Ἡ παραγωγικότητα κινεῖται γύρω στὸ ἓνα καντάρι ἀνά στρέμμα καὶ παραμένει στάσιμη γιὰ καιρὸ, ἀφοῦ εἶναι ἡ ἴδια καὶ δέκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1875, ὑποδηλώνοντας τὴν ἀπουσία ἐκσυγχρονισμοῦ σὲ μέτρα καὶ μεθόδους⁴⁸.

γ) Ἡ ἐξαγωγή βαμβακιοῦ αὐξήθηκε, σὲ σύγκρισιν μετὰ τὸ μηδενικὸ σχεδὸν ἐπίπεδον πρὸ τοῦ 1861. Τὰ ἐσοδα ἀπὸ τὴν ἐξαγωγή ὑπερεκατονταπλασιάστηκαν μεταξὺ 1861 καὶ 1865 (βλ. πίνακα 1). Ἡ αὐξηση ὅμως αὕτη τῶν ἐσόδων εἶναι κυρίως

46 Βλ. Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν. *Εγκύκλιος ... τοῦ ἔτους 1866*, σ. 17.

47 Βλ. Νομ. Κυκλάδων. *Εγκύκλιος*, αρ. 1640/2 Μαρτίου 1866 (ΔΑΕ/Δ/Α/1/ Εγκύκλιος 1).

48 Βλ. Α. Μανσόλας, *Απογραφικαὶ πληροφορίες περὶ γεωργίας κατὰ τὸ ἔτος 1875*, σ. 21.

Ελληνικό βαμβάκι και αμερικανικός εμφύλιος πόλεμος

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Καλλιέργεια - παραγωγή - εμπόριο ελληνικού βαμβακιού 1859-1875

Χρόνος	Έκταση σε στρέμμ.	Παραγωγή σε καντάρια	Εξαγωγή		
			Καντάρια ^(α)	Αξία σε δρχ.	Τιμή ανά καντάρι ^(β)
1859	21.015	21.180	35	1.823	52
1860	22.062	22.435	183	12.318	67
1861	21.105	22.072	714	36.801	51,5
1862	26.390	28.537	3.844	319.411	83
1863	77.158	69.942	6.235	764.800	122,6
1864	210.413	193.615	10.020	1.375.297	137
1865	—	202.418	30.174	4.151.557	137,5
1866	—	—	14.672	2.058.847	140,3
1869	—	—	18.457	1.787.720	96,8
1873	102.438	114.807	—	239.932	—
1875	109.858	123.910	—	134.871	—

Σημ.: (α) Το εξαγόμενο βαμβάκι είναι, από το 1862, κυρίως έκκοκκισμένο (βλ. σημείωση 50). (β) Οι τιμές αυτές είναι στατιστικές. Προκύπτουν από τον όγκο των εξαγωγών και το ύψος των εσόδων.

Πηγές: Archives du Ministère des Affaires Etrangères /Correspondance Consulaire/Le Pirée, τ. 1/12 Αυγούστου 1866· Α. Μανσόλας, *Πολιτειαγραφικά πληροφορία*, ό.π., σ. 67-69· του ίδιου, *Απογραφικά πληροφορία*, ό.π., σ. 21· *Ολύμπια του 1875*, σ. 370.

αποτέλεσμα της κατακόρυφης ανόδου των τιμών και πολύ λιγότερο αποτέλεσμα της αύξησης της εξαγόμενης ποσότητας (βλ. πίνακα 1 και διάγραμμα 2). Τα 30.174 καντάρια που εξήχθησαν το 1865, θα είχαν αποφέρει λιγότερο από τα 2/5 των εσόδων που απέφεραν, αν είχαν τις τιμές του 1861.

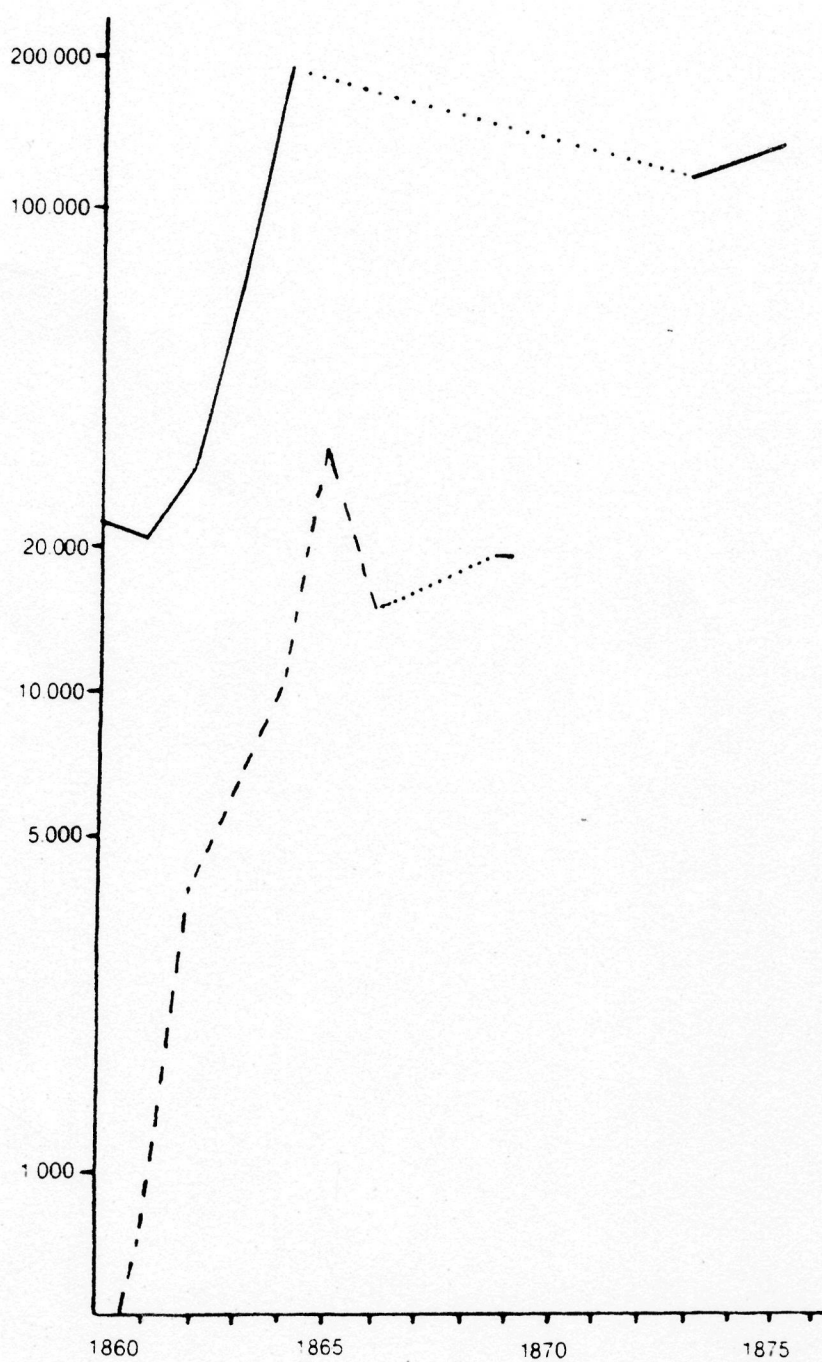
δ) Πραγματι τα στοιχεία που διαθέτουμε δείχνουν, σε πρώτη ανάγνωση, ότι το 1863 εξάχθηκε το 9% της ελληνικής παραγωγής, το 1864 μόλις το 5% και το 1865 το 15% (βλ. πίνακα 1). Τα στοιχεία αυτά είχαν δημιουργήσει αρκετή σύγχυση και είχαν ήδη ελεγχθεί ως ανακριβή από την εποχή εκείνη⁴⁹. Μιά νεότερη προσέγγιση, που λαμβάνει υπόψη της και τις έμμεσες μαρτυρίες των πηγών, νομίζω ότι βάζει κάπως τα πράγματα στη θέση τους. Είναι προφανές ότι, στο επίπεδο των εξαγωγών, έχουμε να κάνουμε κυρίως με έκκοκκισμένο βαμβάκι⁵⁰, του οποίου η αναλο-

49. Βλ. άρθρο του Αρ. Δοσιου στην αθηναϊκή εφημερίδα *Μέλλον* της 1ης Σεπτεμβρίου 1867.

50. Βλ. Α. Μανσόλας, *Πολιτειαγραφικά πληροφορία*, ό.π., σ. 68· Χρ. Αγριαντώνη, ό.π., σ. 74.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Παραγωγή — Έξαγωγή ελληνικού βαμβακιού (σέ καντάρια)

— Παραγωγή (άκατέργαστο)
- - - Έξαγωγή (από το 1862 κυρίως εκκοκκισμένο)

Πηγες Βλ πίνακα 1.

Έλληνικό βαμβάκι και αμερικανικός εμφύλιος πόλεμος

για προς τό ακατέργαστο είναι κατά μέσο όρο 1 προς 3⁵¹. Στην περίπτωση αυτή μπορούμε να υποθέσουμε όριακά — αν δηλαδή όλο ήταν εκκοκκισμένο — ότι οι εξαγωγές τό 1863 κάλυψαν τό 27% τής παραγωγής, τό 1864 τό 15% και τό 1865 τό 45%. Και αν ακόμη είναι έτσι, είναι πάλι προφανές ότι τό ελληνικό βαμβάκι, αν και τό επιχείρησε, δέν μπόρεσε νά συνδεθεῖ δυναμικά μέ τήν παγκόσμια αγορά καλύπτοντας, μέ τό ελάχιστο ἔστω ποσοστό του, τό κενό πού δημιούργησε ὁ αμερικανικός εμφύλιος πόλεμος. Πολλές υποθέσεις μπορούν νά προταθοῦν ὡς πρὸς τούς λόγους αὐτῆς τῆς ἀδυναμίας.

Πρῶτα πρῶτα εἶναι προφανές ὅτι ἡ Ἰνδία καί ἡ Αἴγυπτος ἦταν ἀπό κάθε ἀποψη περισσότερο ἔτοιμες νά καλύψουν τό κενό, ἄμεσα καί σέ ἀσύγκριτα μεγαλύτερη ἔκταση. Κινητοποιήθηκαν σέ ἐθνικό ἐπίπεδο, πόνταραν ἀποφασιστικά, παίρνοντας ὅλα τὰ ρίσκα. Ἐγκατέλειψαν τήν καλλιέργεια τροφίμων, κινδυνεύοντας ἀπό λιμό — πού καί ἐνέσκυψε στήν Ἰνδία — καί κυριολεκτικά σάρωσαν τήν αγορά, γιά νά ὑποστοῦν στή συνέχεια, στήν ἴδια ἔκταση, καί τίς συνέπειες ἀπό τήν ὑπερπαραγωγή καί τήν κατάρρευση τῶν τιμῶν.

Ἀντίθετα ἡ ἐλληνική γεωργία κινήθηκε ἀργά, συγκρατημένα, ρισκάροντας λίγα, κερδίζοντας λίγα ἀλλά καί χάνοντας λίγα ὅταν ἦρθε ἡ κρίση. Πράγματι τό 1862, ἐνῶ ἡ Αἴγυπτος αὔξησε κατά 223.910 καντάρια τήν παραγωγή τῆς, ἡ ἐλληνική παραγωγή παρέμεινε σχεδόν στάσιμη (βλ. διάγραμμα 3 καί πίνακα 1). Τό 1863 ἡ αἰγυπτιακή παραγωγή εἶχε αὐξηθεῖ συνολικά κατά 690.800 καντάρια (ἀπό τό 1861), ἐνῶ ἡ ἐλληνική μόνο κατά 47.870. Ἡ καθυστέρηση αὐτή εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα, ὅταν τό ελληνικό βαμβάκι ἐμφανίστηκε στό προσκήνιο, ἡ αγορά νά ἔχει ἤδη κατακλυστεῖ ἀπό τό ἰνδικό καί τό αἰγυπτιακό. Ἐξάλλου δέν ὑπάρχουν στοιχεῖα πού νά φανερώσουν ἐγκατάλειψη ἄλλων καλλιεργειῶν χάριν τοῦ βαμβακιοῦ. Ἡ παραγωγή σταριοῦ, κριθαριοῦ καί ἀραβοσίτου ἐμφανίζεται τό 1864 αὐξημένη, σέ σχέση μέ τό 1860⁵². Ἡ πτώση τῶν τιμῶν στή συνέχεια δέν προκάλεσε κρίση στήν ἐλληνική οἰκονομία, γιατί ἡ ἐπένδυση δέν εἶχε γίνει σέ κλίμακα τέτοια πού νά δημιουργήσει δραματικά προβλήματα.

Ἐντούτοις τά παραπάνω, ἀν καί δίνουν ἓνα ἐνδεικτικό πλαίσιο, δέν ἐξηγοῦν ἱκανοποιητικά τή μικρή, ποσοστιαία, εξαγωγή τοῦ ἐλληνικοῦ βαμβακιοῦ. Ἐδῶ, ἐνδεχομένως, μπορούμε νά προσθέσουμε τόν παράγοντα τῆς πολιτικῆς συγκυρίας. Ἡ μακρόχρονη πολιτική κρίση πού ζοῦσε ἡ Ἑλλάδα ἐκείνη τήν περίοδο πρέπει νά ἐπαιξε τό ρόλο τῆς. Ἡ ἀστάθεια καί ἡ κρίση αὐτή στή διαχείριση τῆς ἐξουσίας, δέν ἐπέτρεψε στό κράτος νά ἀσχοληθεῖ ὀργανωμένα μέ τούς χειρισμούς ἐκείνους, στό ἐθνικό καί τό διεθνές πεδίο, πού θά ἐπέτρεπαν ἐνδεχομένως τήν πληρέστερη σύνδεση τῆς ἐλληνικῆς βαμβακοπαραγωγῆς μέ τήν παγκόσμια αγορά.

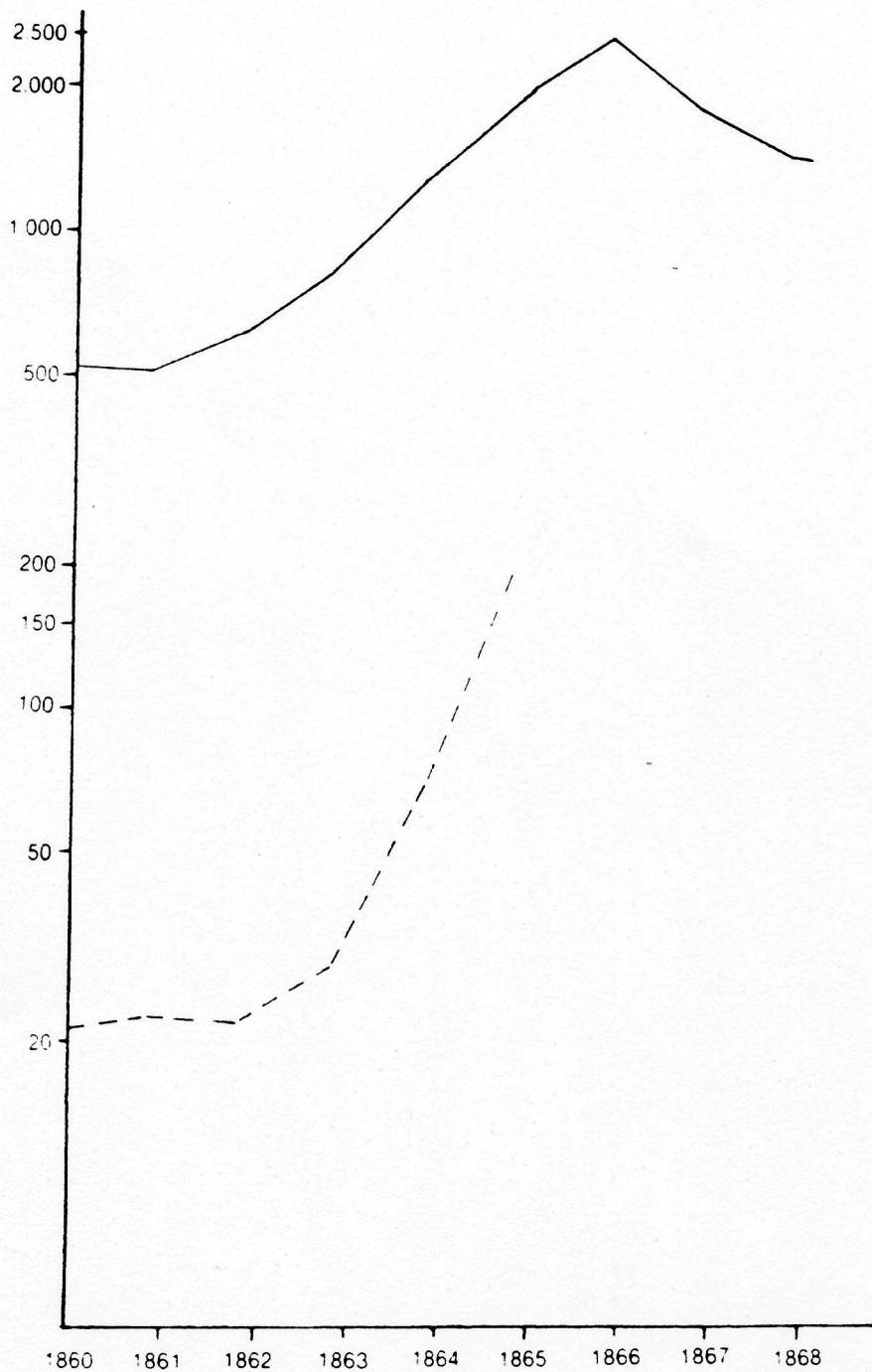
Ἐπάρχει ὅμως κι ἓνα γεγονός πού μᾶς ὠθεῖ νά υποθέσουμε ὅτι ἡ μή αὐξηση τῶν εξαγωγῶν ὑπῆρξε ἴσως, ὄχι ἀπλῶς ἀποτέλεσμα τῆς συγκυρίας, ἀλλά καί συνει-

51. Βλ. *Ἐφημερίς τῆς Ἑλληνικῆς Γεωργίας*, ἀρ. 8, Μάιος 1856.

52. Βλ. Α. Μανσόλας, ὁ.π., σ. 62.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Βαμβακοπαραγωγή (σέ χιλιάδες καντάρια)

— Αίγυπτος
- - - Ελλάδα

Πηγές Για την Ελλάδα βλ πίνακα 1 για την Αίγυπτο. C N Livanos. *ο.π.* σ. 22. 23. 32

Ελληνικό βαμβάκι και αμερικανικός εμφύλιος πόλεμος

δητή πολιτική επιλογή. Θυμόμαστε ότι τό 1862 ό ύπουργός τών Έσωτερικών Χριστόπουλος γνωστοποιούσε στους καλλιεργητές ότι «τό επί τών οικονομικών ύπουργείον, καθ' ἃ μοί ἐδήλωσε, σκέπτεται ἤδη περί ἀνακουφίσεως τών ἀσχολουμένων εις τήν καλλιέργειαν αὐτήν»⁵³. Πράγματι στίς 7 Φεβρουαρίου 1862, ἐνώ τά νέα τῆς ναυπλιακῆς ἐξέγερσης εἶχαν ἀναστατώσει τήν πρωτεύουσα καί ἡ κυβέρνηση κατέθετε στή Βουλή κατεπειγόντως νομοσχέδιο γιά τίς ἀρμοδιότητες τών στρατοδικείων πού θά δίκάζαν τούς κινηματίες, ό ύπουργός τών Οἰκονομικών, Εὐστάθιος Σίμος, εἰσήγαγε τό φορολογικό νομοσχέδιο τῆς τρέχουσας χρονιάς. Βάσει τοῦ νόμου αὐτοῦ, πού συζητήθηκε καί ψηφίστηκε ἀπό τή Βουλή στίς 21 Φεβρουαρίου, τό βαμβάκι ἀπαλλασσόταν ἀπό τόν ἐγγειο φόρο, ἐάν καταναλωνόταν μέσα στήν ἐλληνική ἐπικράτεια. Ἐάν ὅμως προοριζόταν γιά ἐξαγωγή, τότε ἐπρεπε νά καταβληθεῖ ὄχι μόνο δασμός (0,90 δρχ. ἀνά καντάρι), ἀλλά καί ὁ ἐγγειος φόρος ἀπό τόν ὁποῖο εἶχε ἀπαλλαγεῖ (2,25 δρχ. ἀνά καντάρι)⁵⁴. Θεσπιζόταν μάλιστα καί ποινή γιά

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εἰσαγωγές βαμβακερῶν νημάτων 1858-1874

Χρόνος	Ὅκαδες	Δραχμές	Δρχ. Ὅκα
1858	411.940	1.178.356	2,86
1859	482.407	2.018.069	4,18
1860	562.526	2.206.909	3,92
1861	443.407	1.724.855	3,89
1862	152.467	660.060	4,32
1863	160.875	1.279.929	7,95
1864	191.127	1.401.449	7,33
1865	344.531	2.485.754	7,21
1866	435.745	2.635.252	6,04
1867	465.718	2.501.334	5,37
1868	414.439	2.014.426	4,86
1869	391.722	2.170.210	5,54
1870	455.718	2.739.699	6,01
1871	351.896	1.702.231	4,83
1872	284.175	1.681.692	5,91
1873	241.199	1.463.275	6,06
1874	218.865	1.292.665	5,90

Πηγή: A. Mansolas, *Renseignements statistiques*, ὁ.π., σ. 9.

53. Βλ. σημείωση 28.

54. Ἡ ἀρμόδια κοινοβουλευτική ἐπιτροπή «μέ εὐχαρίστησιν τῆς παρετήρησε τό ληφθέν μέτρον πρὸς ἐμψύχωσιν τῆς παραγωγῆς τών βαμβακίων, μή ὑποκειμένων εις ἐσωτερικόν ἐγγειον φόρον, πληρωνομένου τοῦ φόρου τούτου εις τά τελωνεῖα ἐπί τῆς ἐξαγωγῆς, ἀναλόγως τοῦ ἤδη ἐν ἰσχύι ἐξαγωγικοῦ τέλους τοῦ αὐτοῦ προϊόντος». Βλ. Βουλή τών Ἑλλήνων, *Πρακτικά*, συνεδρ. 14 Φεβρουαρίου 1862, σ. 712.

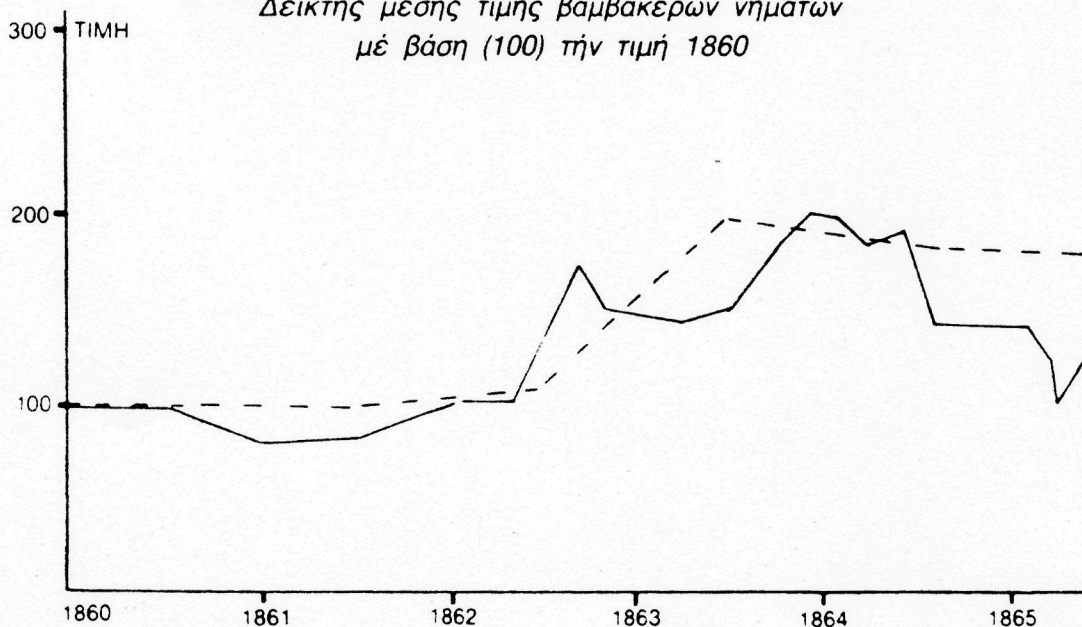
Λεωνίδας Φ. Καλλιβρετάκης

τούς παραβάτες: « Ἐάν τις φορτώσας σταφιδόκαρπον ἢ βαμβάκιον ἐπί μεταφορᾷ ἐντός τοῦ Κράτους, ἐξαγάγη ταῦτα εἰς τό ἐξωτερικόν, ὑποβάλλεται εἰς τήν πληρωμήν διπλοῦ ἐγγείου φόρου καί ἐξαγωγικοῦ τέλους»⁵⁵. Τό λιγότερο πού μπορούμε νά πούμε γιά μιά τέτοια νομοθετική ρύθμιση εἶναι ὅτι δέν στόχευε στή δημιουργία φορολογικῶν κινήτρων γιά νά αὐξηθοῦν οἱ ἐξαγωγές. Ἀντίθετα, δημιουργεῖ κίνητρα γιά τήν αὐξηση τῆς παραγωγῆς μέ στόχο τήν ἐσωτερική ἀγορά. Ἐνα μέρος βέβαια τοῦ βαμβακιοῦ παρ' ὅλα αὐτά ἐξαγεται, δεδομένου ὅτι οἱ ὑψωμένες διεθνεῖς τιμές ἀποτελοῦν ἀπό μόνες τους ἰσχυρό κίνητρο. Ἡ μή διοχέτευση ἐντούτοις τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ προϊόντος στήν παγκόσμια ἀγορά, δέν ἀνέκοψε τήν παραγωγή. Αὐτό σημαίνει ὅτι τό προϊόν εὗρισκε πράγματι διέξοδο στή ντόπια κατανάλωση. Ἡ διαδικασία αὐτή εὐνοήθηκε τόσο ἀπό τήν προαναφερθεῖσα φορολογική πολιτική — πού ἀποτελοῦσε ἔμμεση ἐπιδότηση τῆς ἐλληνικῆς μεταποίησης — ὅσο καί ἀπό τή διεθνή συγκυρία.

Ἡ αὐξηση πράγματι τῆς παγκόσμιας τιμῆς τῆς πρώτης ὕλης, σέ συνδυασμό μέ τήν ἔλλειψή της, ὁδήγησε σέ αὐξηση τῆς τιμῆς τῶν εὐρωπαϊκῶν νημάτων καί ὑφασμάτων, τῶν ὁποίων ἡ εἰσαγωγή κάλυπτε κατά μέγα μέρος ὡς τώρα τίς ἀνάγκες τῆς ἐλληνικῆς ἀγορᾶς, πλᾶι στή ντόπια βιοτεχνική παραγωγή (βλ. διάγραμμα 4 καί

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Δείκτης μέσης τιμῆς βαμβακερῶν νημάτων
μέ βάση (100) τήν τιμή 1860

— Στήν ἀγορά τῆς Mulhouse (Γαλλία)

- - - - - Εἰσαγόμενα στήν Ἑλλάδα

Πηγές A. Mansolas. *Renseignements statistiques*. ὄπ. σ 9 Cl Faulen. ὄπ. σ 255-285.

55. Βλ. ΦΕΚ 17/14 Μαρτίου 1862.

Έλληνικό βαμβάκι και αμερικανικός εμφύλιος πόλεμος

πίνακα 2). Αυτό οδηγεί, από τό 1862, σέ πτώση τής ποσότητας τών εισαγομένων νημάτων στήν Ελλάδα (βλ. πίνακα 2). Παράλληλα, κάνει τήν εμφάνισή της μιά ντόπια βαμβακουργία, σέ βιομηχανική πλέον βάση. Αναφέραμε ήδη ότι τά έκκοκκιστήρια πολλαπλασιάστηκαν. Σιγά σιγά εμφανίζονται καί βαμβακοκλωστικά έργοστάσια. Ός τό 1867 είχαν δημιουργηθεί 7, καί τό 1875 είχαν φτάσει τά 18. Τά σπουδαιότερα κέντρα αὐτῆς τῆς νέας βιομηχανίας εἶναι ὁ Πειραιάς, ἡ Λιβαδεῖα καί ἡ Πάτρα⁵⁶.

Μέ τό τέλος τῆς παγκόσμιας κρίσης, παρουσιάζεται μιά μικρή ανάκαμψη τών εισαγωγῶν, πού ὅμως δέ φτάνουν ξανά στά προπολεμικά επίπεδα. Ἡ αὐξηση αὐτή μάλιστα εἶναι ἀκόμη μικρότερη ἀπ' ὅσο φαίνεται, ἂν λάβουμε ὑπόψη τό γεγονός ὅτι τό καταναλωτικό κοινό ἔχει αὐξηθεῖ, ὄχι μόνο μέ τή φυσιολογική ἀνάπτυξη τοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλά καί μέ τήν ἔνωση, τό 1864, τών Ἐπτανήσων, πού αὐξῆσε κατά 20% τούς κατοίκους τοῦ βασιλείου⁵⁷. Ἀντίθετα, οἱ εισαγωγές, μετά ἀπό τήν ἀνάκαμψη τών ἐτῶν 1865-1867, ἀκολουθοῦν μιά πτωτική πορεία στή συνέχεια (βλ. πίνακα 2), παράλληλη κατά κάποιο τρόπο μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς βαμβακοβιομηχανίας. Ἐννοεῖται ὅτι μιλάμε γιά τά νήματα. Προφανῶς ἡ δημιουργία ἑλληνικῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς βαμβακερῶν ὑφασμάτων ἔθετε ἄλλου τύπου προβλήματα πού ἡ συγκυρία δέν ἀρκοῦσε γιά νά λυθοῦν. Ἐντούτοις τά 2 πρῶτα έργοστάσια ὑφασμάτων ἔκαναν τήν εμφάνισή τους λίγο ἀργότερα, τό 1875, στόν Πειραιά⁵⁸.

Οἱ ἀγρότες, μετά τήν κινητοποίηση τών χρόνων τῆς κρίσης, δείχνουν νά χάνουν βαθμιαῖα τόν πρῶτο ἐνθουσιασμό τους, βοηθοῦσης καί τῆς παγκόσμιας ὑπερπαραγωγῆς. Δέκα χρόνια ἀργότερα, ἡ βαμβακοκαλλιέργεια μοιάζει νά ἔχει σταθεροποιηθεῖ γύρω στά 100.000 στρέμματα, στά μισά δηλαδή τοῦ 1864, πενταπλάσια ὅμως τών προπολεμικῶν (βλ. πίνακα 1).

Ἡ παραγωγή αὐτή φαίνεται ὅτι δέν ἐπαρκεῖ γιά τίς ἀνάγκες τών κλωστηρίων, κι ἔτσι ἀπό τό 1873 παρατηρεῖται αὐξηση τών εισαγωγῶν βαμβακιοῦ⁵⁹. Οἱ Ἕλληνες βιομήχανοι ζήτησαν τήν κατάργηση τών εισαγωγικῶν δασμῶν καί ἡ κυβέρνηση ἀποφάσισε τό Φεβρουάριο τοῦ 1875 τή μείωσή τους σέ 2 λεπτά τήν ὄκα γιά τό ἀκατέργαστο καί 7 γιά τό έκκοκκισμένο βαμβάκι (βλ. πίνακα 3).

Στό κείμενο αὐτό ἐπιχειρήθηκε μιά μερική προσέγγιση τοῦ ζητήματος τοῦ ἑλληνικοῦ βαμβακιοῦ μέσα στή συγκυρία τοῦ ἀμερικανικοῦ εμφύλιου πολέμου. Τό ἐνδιαφέρον ἐστίαστηκε κυρίως στή σύλληψη τοῦ προβλήματος ἀπό τήν τότε πολιτική ἡγεσία, μέσα στίς ιδιόμορφες συνθήκες τῆς ὀξυτάτης πολιτικῆς κρίσης πού

56 Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίες*, ὁ.π., σ. 114. *Απογραφικαί πληροφορίες*, ὁ.π., σ. 22. Β. Τσοκόπουλος, ὁ.π., σ. 236-237.

57 Τό 1861 ὁ πληθυσμός τῆς Ἑλλάδας ἦταν 1.096.810 καί τών Ἐπτανήσων 228.669. Βλ. Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίες*, ὁ.π., σ. 8, 10.

58 Βλ. Α. Mansolas, *Renseignements statistiques*, ὁ.π., σ. 11.

59 Βλ. Α. Μανσόλας, *Απογραφικαί πληροφορίες*, ὁ.π., σ. 22. Οἱ εισαγωγές γίνονταν κυρίως ἀπό τήν Τουρκία.

Λεωνίδας Φ. Καλλιβρετάκης

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Εισαγωγικοί δασμοί βαμβακιού (σέ δραχμές ανά καντάρι)

Είδος	1857	1867	1875
Βαμβάκι άκατέργαστο	3	17,60	0,88
Βαμβάκι κατεργασμένο	3	5,28	3,08
Βαμβακόσπορος	0,5	0,40	

Πηγές: ΦΕΚ 19/5 Ιουλίου 1857· ΦΕΚ 11/15 Φεβρουαρίου 1867· ΦΕΚ 10/19 Φεβρουαρίου 1875.

διερχόταν ή Ελλάδα εκείνη την περίοδο⁶⁰. Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι σύλληψη υπήρξε και, παρ' όλα τα μειονεκτήματα, τις καθυστερήσεις ή τα κενά της, σέ γενικές γραμμές ανταποκρινόταν στα πραγματικά δεδομένα του προβλήματος. Παράλληλα, όμως, και πέρα από τό πολιτικό ζήτημα, ή οικονομία κινητοποιήθηκε. Όχι μόνο ή βαμβακοπαραγωγή αυξήθηκε, αλλά ή συγκυρία έδωσε την ευκαιρία σέ δυνάμεις πού μοιάζουν νά ήσαν έτοιμες, νά δραστηριοποιηθούν μέ αποτέλεσμα τή δημιουργία τής πρώτης, ούσιαστικά, έλληνικής βιομηχανίας⁶¹.

Λεωνίδας Φ. Καλλιβρετάκης

60. Για την εικονογράφηση αυτής τής προσέγγισης χρησιμοποιήθηκαν κυρίως οι εγκυκλιοί του καθ' ύλην αρμόδιου υπουργείου Έσωτερικών. Δέν έχουν άρα αξιοποιηθεί όλες οι διαθέσιμες πηγές. Είναι βέβαιο λχ ότι τά αρχεία τής Έθνικής Τράπεζας (ιδίως τών υποκαταστημάτων Βοιωτίας και Φθιώτιδας) ή ή προξενική αλληλογραφία (τών ελλήνων προξενών στην Αγγλία, την Αμερική και την Αίγυπτο, και τών ξένων στην Ελλάδα) περιέχουν στοιχεία που θα βελτιώναν σημαντικά τις γνώσεις μας γύρω από την υποθεση αυτή.

61. Για μία ολοκληρωμένη παρουσίαση τής εξέλιξης αυτής τής βιομηχανίας, βλ. χρ. Αργιαντώνη, *ό.π.*, σ. 72-75, 321-335.